

บทที่ 2 แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

2.1 แนวความคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์

การตั้งถิ่นฐาน เป็นกระบวนการอย่างหนึ่งที่มนุษย์เข้าไปบุกเบิก ครอบครองและดัดแปลงพื้นที่เพื่อตั้งหลักแหล่งที่อยู่อาศัยและทำมาหากินแหล่งที่ตั้งถิ่นฐานที่เกิดขึ้นส่วนใหญ่มักประกอบด้วยปัจจัยพื้นฐานที่เหมือนกัน คือ มีอาหาร น้ำ และที่กำบังภัย การตั้งถิ่นฐานแต่ละแห่งเปรียบเสมือนระบบฯ หนึ่ง ที่ค่อยๆ มีพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องและมีความซับซ้อนมากขึ้นตามกาลเวลา โดยมีมนุษย์เป็นองค์ประกอบของระบบที่เข้าไปอาศัยธรรมชาติ ดัดแปลงธรรมชาติ สร้างที่อยู่อาศัย ที่เพาะปลูก ถนน และจัดองค์กรสังคมให้เกิดขึ้น¹

2.1.1 รูปแบบของการตั้งถิ่นฐาน

รูปแบบของการตั้งถิ่นฐานนั้น Leong and Morgan พบว่าโดยทั่วไปมีรูปแบบอยู่ 3 ลักษณะที่สำคัญคือ²

1) การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่ม/กระจุกตัว (cluster settlements) เป็นการรวมกลุ่มของบ้านเรือนที่เกิดจากอิทธิพลของปัจจัยต่างๆ เป็นตัวกำหนดและควบคุม โดยเฉพาะปัจจัยทางธรรมชาติ เช่นที่ราบลุ่มแม่น้ำ หุบเขา ทางแยกของถนน และบริเวณที่แม่น้ำลำคลองมาบรรจบกัน เป็นต้น ลักษณะการตั้งบ้านเรือนจะตั้งรวมกันเป็นกลุ่มกระจุกตัวหนาแน่น มีศูนย์กลางบริการชุมชนอยู่ไม่ไกลจากที่ตั้งของบ้านเรือน เช่น ร้านค้า โรงเรียน ตลาด วัด มีพื้นที่ทางการเกษตรอยู่โดยรอบชุมชนหรือหมู่บ้าน การเลี้ยงสัตว์ เช่น เป็ด ไก่ หมู วัว จะเลี้ยงกันในบริเวณบ้านหรือบริเวณใกล้เคียง ส่วนขนาดของหมู่บ้านขึ้นอยู่กับระยะเวลาในการสร้างหมู่บ้าน หมู่บ้านที่มีขนาดใหญ่มักก่อตั้งเป็นเวลานาน และมีประชากรอยู่อาศัยหลายชั่วอายุคน

2) การตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย (scattered settlement) เป็นการตั้งถิ่นฐานที่บ้านเรือนของเกษตรกรตั้งอยู่ภายในที่ดินของตน การกระจายตัวของที่อยู่อาศัยมีความสัมพันธ์กับขนาดของที่ดินทำกิน สำหรับประเทศไทยการตั้งถิ่นฐานลักษณะนี้มักพบในพื้นที่เกษตรประกอบอาชีพการทำสวน โดยบ้านเรือนตั้งกระจายอยู่ไม่ไกลกันในพื้นที่สวนของแต่ละครอบครัว และมีคูคลองเป็นแนวเขตกัน

¹ ไพฑูรย์ ปิยะกรณ์, *ภูมิศาสตร์ชนบท* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2531), หน้า 61.

² Leong G.C. and Morgan G, *Human and Economic Geography* (Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1982), p. 50.

3) การตั้งถิ่นฐานตามแนวยาว (linear settlement) ส่วนใหญ่ปรากฏในบริเวณที่เป็นที่ราบ บ้านเรือนตั้งเรียงยาวไปตามปัจจัยที่ตั้งพื้นฐาน ได้แก่ แม่น้ำ ลำคลอง ชายฝั่งทะเลและถนน โดยในเขตที่เป็นชุมชนการค้าหรือทางแยกของเส้นทางคมนาคม บ้านเรือนมักเป็นกลุ่มติดต่อกัน ส่วนบริเวณที่อยู่ไกลออกไปบ้านเรือนจะตั้งอยู่ห่างกัน และมีพื้นที่ด้านหลังเป็นพื้นที่การเกษตร ทั้งนี้การตั้งถิ่นฐานบริเวณริมฝั่งแม่น้ำคือการตั้งถิ่นฐานในระยะๆแรกของโลก เป็นที่ตั้งของแหล่งอารยธรรม เมืองหลวง และเมืองต่างๆ เพราะแม่น้ำเป็นแหล่งน้ำจืดที่สำคัญ ที่ทำให้เกิดอาหาร การคมนาคม และการนันทนาการ ซึ่งเมืองต่างๆ มักใช้แม่น้ำเป็นเส้นทางติดต่อ และเผยแพร่วัฒนธรรมกับบริเวณโดยรอบ ส่วนการตั้งถิ่นฐานตามเส้นทางคมนาคมไม่ว่าจะเป็นรถยนต์หรือรถไฟเป็นการเกิดขึ้นในระยะหลัง เส้นทางคมนาคมเป็นปัจจัยดึงดูดให้มีการอพยพจากพื้นที่บริเวณภายในที่เป็นแหล่งเกษตรกรรมออกมาตั้งถิ่นฐานบริเวณสองฟากของถนน ดังเห็นได้จากการที่บางบริเวณกลายเป็นชุมชนใหญ่ หรือเป็นเมืองเกิดขึ้นเมื่อมีการพัฒนาเส้นทางคมนาคม

ลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณในประเทศไทยนั้น มีความแตกต่างกันตามสภาพภูมิประเทศในแต่ละภูมิภาค การตั้งถิ่นฐานในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีความคล้ายคลึงกันคือมีบ้านเรือนรวมตัวกระจุกกันอยู่ตรงกลาง เป็นลักษณะชุมชนหนาแน่นและมีที่นาหรือที่ทำกินกระจายอยู่โดยรอบชุมชน ลัทธิฐานว่าพื้นที่โดยรอบอาจมีสัตว์ป่าดุร้ายที่สามารถทำร้ายคนหากอยู่ห่างกัน การตั้งถิ่นฐานจึงเป็นแบบกลุ่ม/กระจุกตัว (cluster settlements) ในขณะที่ภาคกลางมีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมถึง ผู้คนสัญจรใช้ทางน้ำเป็นหลัก จึงมีการตั้งบ้านเรือนอยู่ริมน้ำอย่างหนาแน่น ลักษณะการตั้งถิ่นฐานจึงเป็นแบบแนวยาว (linear settlement) ส่วนในพื้นที่ภาคใต้ นั้น มีการตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้กันคล้ายชุมชนในภาคเหนือและตะวันออกเฉียงเหนือ แต่มีการใช้ประโยชน์ที่ดินในพื้นที่หมู่บ้านให้เป็นสวนในบ้าน เนื่องจากมีพื้นที่ราบเพื่อการเพาะปลูกจำกัด

โดยสรุปแล้วการตั้งถิ่นฐานนั้น ไม่ว่าจะมียุทธวิธีแบบลักษณะใด ก็ล้วนแต่เป็นกระบวนการที่มนุษย์เข้าไปครอบครองจัดการพื้นที่แทบทั้งสิ้น โดยจะเห็นได้ว่าการตั้งถิ่นฐานเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างชุมชนของมนุษย์ ซึ่งอาจจะเริ่มจากการตั้งถิ่นฐานเพียงไม่กี่หลังคาเรือนเป็นชุมชนเล็กๆ จนกระทั่งกลายมาเป็นเมืองขนาดใหญ่ ในทางกลับกัน เมืองก็คือการพัฒนาอย่างต่อเนื่องของการตั้งถิ่นฐานนั่นเอง

2.1.2 องค์ประกอบของการตั้งถิ่นฐาน

Doxiadis³ ได้อธิบายถึงองค์ประกอบของการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์โดยใช้คำว่า "Ekistics" อันเป็นรากศัพท์มาจากคำในภาษากรีกว่า "Okios" ซึ่งแปลว่าบ้าน แทนการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ (human settlement) ในรูปแบบของ Ekistics Model ซึ่งอธิบายได้ว่า การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์นั้น ต้องประกอบไปด้วยองค์ประกอบ 5 ประการที่มีความสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้นคือ (ภาพที่ 2.1)

1) ธรรมชาติ (Nature) เป็นองค์ประกอบแรกของการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ อันได้แก่ พื้นดิน แหล่งน้ำ อากาศ อุณหภูมิ พืชพรรณ สัตว์ และความสัมพันธ์ระหว่างกันขององค์ประกอบเหล่านี้

2) คน (Man or Anthropos) โดยพิจารณาในด้านตัวบุคคลซึ่งมีทั้งเรื่องของ ความต้องการทางด้านชีวภาพ เช่น อากาศ อุณหภูมิ ที่ว่าง เป็นต้น ความรู้สึกสัมผัส , การรับรู้ , ความต้องการด้านอารมณ์ , ค่านิยม , รูปแบบทางสังคม , แบบแผนการดำรงชีวิต และวัฏจักรของชีวิตครอบครัว

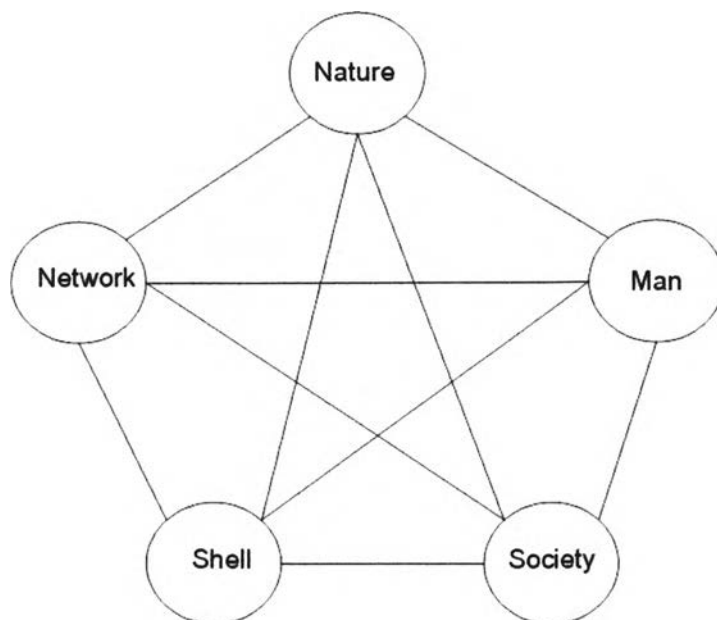
3) สังคม (Society) เป็นกิจกรรมที่เกิดจากการรวมกลุ่มของคนที่จะเกิดขึ้นเมื่อมีการตั้งถิ่นฐาน ได้แก่ การพบปะสังสรรค์ , แบบแผนทางวัฒนธรรม , การพัฒนาทางเศรษฐกิจ , การศึกษา , สวัสดิการ , กฎหมายและบริการ เป็นต้น

4) สิ่งปลูกสร้าง (Shell) ได้แก่ที่อยู่อาศัยและสิ่งอำนวยความสะดวกที่มนุษย์เป็นผู้สร้าง และจัดวางลงบนพื้นที่

5) โครงข่าย (Network) เป็นระบบที่เกิดจากทั้งธรรมชาติและมนุษย์สร้างขึ้นเพื่ออำนวยความสะดวกในการอยู่อาศัยและการทำกิจกรรมของมนุษย์

โดยองค์ประกอบทั้ง 5 จะดำเนินไปเป็นระบบ บนพื้นฐานของปัจจัย 5 ประการ คือ ในด้าน เศรษฐกิจ สังคม การเมือง-การปกครอง เทคโนโลยี และวัฒนธรรม ซึ่ง Doxiadis ได้อธิบายว่า ระบบดังกล่าวนั้นไม่หยุดนิ่งและมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ปัจจัยด้านช่วงเวลาจึงถือว่าเป็นขอบเขตพื้นฐานของการศึกษาเรื่องการตั้งถิ่นฐาน โดยศึกษาตามวิวัฒนาการของอดีตจนถึงปัจจุบัน

³ C.A Doxiadis, *Action for Human Settlements* (New York: W.W. Norton & Company Inc., 1976), pp. 8-27.

ภาพที่ 2.1 องค์ประกอบของการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ตามแนวคิด Doxiadis
ที่มา : C.A Doxiadis, 1974

2.1.3 ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐาน

Gideon Sjoberg⁴ เสนอแนวความคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานและการกลายเป็นเมืองว่า "ทำเลที่ตั้ง" (Site and Situation) และ "สภาพแวดล้อม" (Environment) ของเมืองที่เหมาะสมเป็นปัจจัยสำคัญต่อการตั้งถิ่นฐานและการขยายตัวของเมือง โดยสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการตัดสินใจเลือกการตั้งถิ่นฐานของประชากร ซึ่งส่วนมากจะเป็นบริเวณที่มีสภาพลมฟ้าอากาศที่เหมาะสมและดินที่อุดมสมบูรณ์ในการเกษตร นอกจากนี้ทั้งที่ตั้งและสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมของเมืองจะเป็นตัวการที่ทำให้เกิดแรงดันและกระบวนการต่างๆ ในอันที่จะส่งเสริมให้เกิดเมือง การขยายตัว และการป้องกันความปลอดภัยแก่เมือง ในขณะที่ "สภาพแวดล้อมหรือบริเวณรอบนอก" จะมีความสำคัญในเรื่องการเจริญเติบโตและความอยู่รอดของเมือง เช่นการถูกล้อมด้วยพื้นที่เกษตรกรรมสมบูรณ์ หรือเมืองที่เป็นศูนย์กลางของการคมนาคมติดต่อของพื้นที่รอบบริเวณ เป็นต้น

⁴ Gideon Sjoberg, *The Pre industrial City. Past and Present* (New York: Free Press, 1960), p.24.

Trewartha⁵ กล่าวถึงการเลือกทำเลที่ตั้งว่ามีปัจจัยที่สำคัญ 3 ประการคือ

1) ปัจจัยทางสภาพภูมิศาสตร์ ถือเป็นปัจจัยที่กำหนดความเหมาะสมสำหรับการเป็นถิ่นที่อยู่สำหรับมนุษย์เบื้องต้น ซึ่งมนุษย์อาจพิจารณาจากสิ่งต่างๆ เหล่านี้ประกอบกัน ได้แก่ สภาพอากาศ แหล่งน้ำ ที่ดอน และที่กำบังภัย เป็นต้น

2) ปัจจัยทางเศรษฐกิจ เป็นปัจจัยที่มักเกิดคู่กับการตั้งถิ่นฐานและมีอิทธิพลต่อการขยายตัวเป็นเมืองต่อไปในอนาคต ได้แก่ การอยู่ใกล้แหล่งวัตถุดิบ บริเวณที่เส้นทางคมนาคมตัดกัน หรือบริเวณที่ตั้งโรงงานอุตสาหกรรม

3) ปัจจัยทางวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี ตลอดจนความเชื่อของแต่ละชุมชน ปัจจัยเหล่านี้มีผลต่อทัศนคติในการเลือกทำเลที่ตั้งถิ่นฐานที่แตกต่างกันด้วย

Doxiadis⁶ ได้กล่าวถึงปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานว่า ประกอบไปด้วย เศรษฐกิจ สังคม การเมือง-การปกครอง เทคโนโลยี และวัฒนธรรม โดยการเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดคือการที่มนุษย์เปลี่ยนรูปแบบการสัญจรโดยใช้รถยนต์เป็นหลัก ทำให้สามารถติดต่อเชื่อมโยงระหว่างชุมชนได้สะดวกมากขึ้น และเมื่อหลายๆ ชุมชนมีการเชื่อมโยงติดต่อกัน ระบบสังคมและเศรษฐกิจจะเป็นตัวชี้ทำให้เกิดเส้นถนนระหว่างกันเป็นระบบและกลายเป็นเมืองขึ้นในเวลาต่อมา

ในขณะที่ จัตรชัย พงษ์ประยูร ได้กล่าวถึงปัจจัยหลัก 4 ข้อที่เกี่ยวข้องกับการตั้งถิ่นฐานซึ่งประกอบด้วย⁷

1) ระบบเศรษฐกิจสังคม จัดเป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นภายหลังเมื่อการตั้งถิ่นฐานได้เริ่มเกิดขึ้นแล้ว และผ่านระยะการตั้งตัวไปได้แล้ว หลังจากนั้นความแตกต่างในเรื่องการขยายตัวและความมั่นคงของแหล่งตั้งถิ่นฐานจะขึ้นอยู่กับระบบเศรษฐกิจและสังคมในระดับท้องถิ่นนั้นเอง ความสัมพันธ์ระหว่างรูปแบบการตั้งถิ่นฐานและระบบเศรษฐกิจของประเทศไทยนั้น ส่วนใหญ่มีชีวิตอยู่ตามหมู่บ้านที่พึ่งตนเอง การติดต่อกับโลกภายนอกมีจำกัดอยู่เฉพาะการแลกเปลี่ยนระดับภูมิภาคเท่าที่จำเป็น แต่ต่อมาเนื่องจากการได้ติดต่อด้านค้าขายกับโลกภายนอกมากขึ้น ผู้คนจึงมีวิถีชีวิตเปลี่ยนไป จากวิถีชีวิตแบบพอกินพอใช้ได้หันมาทำการเกษตรเพื่อการค้า ผลก็คือทำให้ชุมชนแปรสภาพเป็นชุมชนเมืองมากขึ้นกว่าเดิม

2) การถือครองที่ดิน ตั้งแต่สมัยโบราณ ชาวไทยสามารถบุกเบิกพื้นที่ซึ่งเป็นของรัฐ ทำการเพาะปลูกเพื่อเลี้ยงครอบครัวได้ การถือครองที่ดินสมัยก่อนจึงไม่ใช่ปัญหา แต่ปัจจุบันพื้นที่ที่

⁵ Trewartha, Glenn T. *A geography of Population : World Pattern* (New York: John Wiley&Sons Inc., 1969), pp. 77-78.

⁶ C.A Doxiadis, *Anthropolis city for human Development* (New York: W.W. Norton & Company Inc., 1963), pp. 25-28.

⁷ จัตรชัย พงษ์ประยูร. *การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์: ทฤษฎีและแนวปฏิบัติ* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536), หน้า 165-166.

อุดมสมบูรณ์ต่อการเกษตรหมดลงไปแล้ว เนื่องจากการขยายตัวอย่างรวดเร็ว ดังนั้น การบุกเบิกที่เพาะปลูกใหม่จะติดตามด้วยการตั้งถิ่นฐานใหม่ และในที่สุดก็กลายเป็นหมู่บ้านถาวรที่มีการจดทะเบียนถูกต้องตาม กฎหมาย

3) การขนส่ง การสร้างเส้นทางคมนาคมต่างๆ ได้มีอิทธิพลต่อรูปแบบการกระจายของแหล่งตั้งถิ่นฐาน หมู่บ้านเป็นจำนวนมากได้เกิดขึ้นตามเส้นทางคมนาคม เท่ากับเป็นการกระจายความหนาแน่นของหมู่บ้านไปสู่ที่บุกเบิกใหม่ แหล่งชุมชนเหล่านี้จะมีบทบาทและหน้าที่แตกต่างจากหมู่บ้านเกษตรแบบดั้งเดิม เพราะส่วนใหญ่จะทำหน้าที่เป็นแหล่งบริการ ศูนย์กลางการค้า และอาชีพอื่นๆ ดังนั้น การตัดเส้นทางคมนาคมใหม่จึงเท่ากับเป็นการบุกเบิกที่ทำกิน ความสะดวกในการคมนาคมและมีอิทธิพลต่อการกระจายขอบเขตการตั้งถิ่นฐานออกไปด้วย

4) นโยบายทางด้านการเมืองของรัฐ ปัจจัยทางด้านการเมือง หมายถึง อิทธิพลต่างๆ อันเกิดจากนโยบายการตัดสินใจของรัฐบาล และมีผลโดยตรงต่อลักษณะการตั้งถิ่นฐาน แนวความคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานมนุษย์จะปราศจากวัตถุประสงค์ทางการเมืองไม่ได้ ในเมื่อความสะดวกสบายของประชาชน ความปลอดภัย และเรื่องวัฒนธรรมที่ดี ต่างผูกพันอย่างใกล้ชิดกับสภาพแวดล้อมในแหล่งตั้งถิ่นฐาน

ในขณะที่ทวิตต์กี ล้อมลิ้ม⁸ กล่าวว่า ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐาน ประกอบด้วย ปัจจัย 3 ประการคือ

1) อิทธิพลด้านสภาพธรรมชาติ เช่น

- แหล่งน้ำ มนุษย์ใช้น้ำในการอุปโภคบริโภค เพื่อการเกษตร การคมนาคม เมืองส่วนใหญ่จะตั้งอยู่บริเวณที่ราบริมแม่น้ำลำคลอง มีคูเมืองเชื่อมกับลำน้ำธรรมชาติ และมีเมืองหลายแห่งที่พบว่ามีเปลี่ยนแปลงตามการเปลี่ยนแปลงของแหล่งน้ำ

- สภาพภูมิประเทศ บริเวณที่ราบลุ่มน้ำประชากรมักหนาแน่น เพราะเหมาะในการเกษตร และสะดวกต่อการคมนาคมขนส่งและการดำเนินชีวิตประจำวัน

2) อิทธิพลด้านกิจกรรมทางเศรษฐกิจ

กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ต่างกัันมีผลทำให้ปัจจัยในการผลิตแตกต่างกัน การจัดการในการผลิตแตกต่างกัน ส่งผลให้วัฒนธรรมในการดำรงชีวิตแตกต่างกันด้วย ซึ่งรวมไปถึงการตั้งถิ่นฐานของเมือง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

⁸ ทวิตต์กี ล้อมลิ้มและคณะ, เอกสารประกอบการสอนวิชา สศ.101 มนุษย์กับการเปลี่ยนแปลง (สงขลา: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยทักษิณ, 2542)

ตารางที่ 2.1 กิจกรรมทางเศรษฐกิจกับการตั้งถิ่นฐาน

กิจกรรมทางเศรษฐกิจ	ลักษณะการตั้งถิ่นฐาน
การเก็บของป่าล่าสัตว์	เร่ร่อนเปลี่ยนที่อยู่
การทำไร่เลื่อนลอย	บ้านเรือนอยู่โดดเดียว
การเพาะปลูกเพื่อยังชีพ	บ้านเรือนค่อนข้างห่าง
การเพาะปลูกเพื่อการค้า	บ้านเรือนปลูกถาวรหนาแน่นมาก
การเพาะปลูกเพื่อการค้า	บ้านโดดเดียวในพื้นที่เพาะปลูก
การเกษตรแบบผสม	บ้านอยู่ในไร่ ในสวน โดดเดียว
อุตสาหกรรมในครอบครัว	บ้านเรือนปลูกถาวรหนาแน่นมาก
อุตสาหกรรมหนัก	บ้านเรือนอยู่อย่างถาวรในเขตเมืองหรือชานเมือง
การค้าและบริการ	บ้านเรือนปลูกถาวรหนาแน่นมาก

ที่มา : ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม, 2542

3) อิทธิพลด้านสังคมและวัฒนธรรม

ระดับความแตกต่างทางวัฒนธรรม ย่อมทำให้เกิดลักษณะการตั้งถิ่นฐานที่แตกต่างกัน
ลักษณะทางสังคมที่ส่งผลต่อการตั้งถิ่นฐานที่สำคัญได้แก่

- การเมืองการปกครอง การเมืองการปกครองแบบรัฐเดี่ยว จะรวมอำนาจที่ศูนย์กลางทำให้เกิดชุมชนใหญ่โดดเด่น ส่วนการปกครองแบบกระจายอำนาจจะทำให้เกิดชุมชนแบบลดหลั่นกันไปตามลำดับ

กฎหมาย หรือ นโยบายของรัฐบาลก็มีผล เช่น พ.ร.บ. ผังเมือง นโยบายพัฒนาอุตสาหกรรม ย่อมทำให้เกิดรูปแบบของเมืองตามแผนที่วางเอาไว้

- ศาสนา ศาสนาเป็นส่วนสำคัญของวัฒนธรรมและบางครั้งเป็นเครื่องมือกำหนดความเป็นชาติ ความเชื่อถือ และการยึดมั่นในวิถีชีวิตในท้องถิ่น ศาสนามีผลต่อการประกอบอาชีพและการบริโภค สิ่งก่อสร้างของแต่ละศาสนาก็มีขนาด รูปแบบของสถาปัตยกรรมและการใช้วัสดุที่แตกต่างกัน

- ความเชื่อ ความเชื่อมีผลต่อการสร้างที่อยู่อาศัย การประกอบอาชีพ ตลอดจนการปฏิบัติอยู่ร่วมกัน

กล่าวได้ว่าปัจจัยต่างๆ ล้วนแล้วแต่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ โดยปัจจัยด้านสภาพแวดล้อมทางกายภาพ เป็นปัจจัยสำคัญในการเลือกทำเลที่ตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ ในขณะที่

ปัจจัยอื่นๆ เช่น ปัจจัยทางเศรษฐกิจ สังคม เทคโนโลยี วัฒนธรรม และการเมือง จะเป็นตัวสนับสนุน ซึ่งมักเป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นภายหลังการตั้งถิ่นฐาน และผ่านระยะตั้งตัวไปแล้ว

2.2 แนวความคิดเรื่องการเปลี่ยนแปลงของเมือง

2.2.1 แนวความคิดเรื่องการเปลี่ยนแปลง

Moore⁹ อธิบายความหมายของคำว่า การแปรเปลี่ยน (Transformation) กับการเปลี่ยนแปลง (Change) ว่ามีความหมายที่คล้ายคลึงกัน เป็นลักษณะทางธรรมชาติที่ต้องเกิดขึ้น มีความหมายโดยทั่วไปคือการที่สิ่งใดสิ่งหนึ่งเปลี่ยนสภาพจากที่เคยเป็นอยู่มาเป็นสภาพใหม่ โดยมีองค์ประกอบของเวลาเป็นตัวกำหนด การเปลี่ยนแปลงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นกับสังคมมนุษย์ตลอดเวลาและไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ แต่ก็ไม่มีทางที่ทุกสังคมจะเกิดการเปลี่ยนแปลงได้เหมือนกันทุกอย่าง เนื่องจากความไม่เหมือนกันในตัวบุคคลที่เกี่ยวข้อง รวมถึงสภาพแวดล้อมต่างๆ ทั้งสภาพทางภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข¹⁰ กล่าวว่า การเปลี่ยนแปลง คือการที่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้แปรสภาพจากที่เคยเป็นอยู่ มาเป็นสภาพใหม่ โดยมีองค์ประกอบของเวลาเป็นเครื่องกำหนด โดยธรรมชาติของการเปลี่ยนแปลงนั้น สามารถพิจารณาได้ 3 แบบคือ 1) การเปลี่ยนแปลงแบบวิวัฒนาการ (evolutionary) เป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างช้าๆ ไม่มีผลต่อความรู้สึกหรือวิถีชีวิตของประชาชน การเปลี่ยนแปลงนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติ หรือไม่ได้ตั้งใจให้เกิดขึ้น 2) การเปลี่ยนแปลงแบบพัฒนา (development) เป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีการวางโดยตั้งใจที่จะให้มีการเปลี่ยนแปลงตามแผนการที่กำหนดไว้อย่างแน่นอน เป็นการเปลี่ยนแปลงที่ทำให้เกิดสิ่งใหม่ที่ดีกว่าเดิม 3) การเปลี่ยนแปลงแบบปฏิวัติ (revolutionary) เป็นการเปลี่ยนแปลงแบบ จัปพลัน จากสังคมหนึ่งไปสู่สังคมอีกระบบหนึ่งโดยยกเลิกระบบเก่าโดยสิ้นเชิง การเปลี่ยนแปลงแบบนี้ส่งผลกระทบต่อความรู้สึกและจิตใจของประชาชนส่วนใหญ่

จากการทบทวนแนวคิดข้างต้น สรุปได้ว่า การเปลี่ยนแปลงนั้นเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยมีปัจจัยทางช่วงเวลา วิวัฒนาการ และการพัฒนาของเมืองเข้ามาเกี่ยวข้อง

⁹ Willbert E. Moore, *Social Change* (New Jersey: Prentice Hall, 1963), pp. 3-4.

¹⁰ สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, *การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม: แนวทางการศึกษา วิเคราะห์ และวางแผน* (ขอนแก่น: โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, 2536), หน้า 26.

2.2.2 การเปลี่ยนแปลงของเมือง

จากการแนวความคิดที่ได้กล่าวมาในหัวข้อ 2.1 เห็นได้ว่าการตั้งถิ่นฐานนั้นเป็นระบบพลวัต (dynamic) สามารถเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ภายใต้อิทธิพลความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ สังคม และสภาพภูมิประเทศ ที่รวมกันเป็นระบบการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ โดยแหล่งการตั้งถิ่นฐานจะเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมของมนุษย์ในการปรับตัวและใช้ทรัพยากรต่างๆ เพื่อการดำรงชีวิต และเมื่อแหล่งที่ตั้งถิ่นฐานมีจำนวนประชากรเพิ่มขึ้น รูปแบบและองค์ประกอบของการตั้งถิ่นฐานก็จะเปลี่ยนแปลงไป มีระดับการจัดการที่ซับซ้อนขึ้น โดย Doxiadis ได้แบ่งระดับของการตั้งถิ่นฐานไว้ดังต่อไปนี้¹¹

- 1) การตั้งถิ่นฐานแบบชั่วคราว (Temporary human settlement) เป็นลักษณะของพวกเร่ร่อน เพื่อต้องการที่พักพิงชั่วคราว หรือเพื่อเตรียมการตั้งถิ่นฐานถาวรต่อไป
- 2) หมู่บ้าน (Village) เป็นรูปแบบการตั้งถิ่นฐานในด้านการอยู่อาศัย การพักผ่อนหย่อนใจ และการประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรม
- 3) ชุมชนเมือง (Polises) เป็นรูปแบบการตั้งถิ่นฐานในระดับที่รอการขยายตัวออกไปเป็นชุมชนเมืองขนาดใหญ่ และอาจสูญสลายได้ถ้าไม่ผนวกรวมกันกับชุมชนอื่นๆ
- 4) ชุมชนเมืองขนาดใหญ่ (Metropolises) หรือมหานคร เป็นรูปแบบการตั้งถิ่นฐานที่คนจะอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานมากที่สุด และมีการขยายตัวอย่างสูง
- 5) ชุมชนอภิมหานคร (Megalopolises) เป็นชุมชนที่เชื่อมต่อระหว่างมหานครเข้าด้วยกัน
- 6) ชุมชนประเทศ (National System) เป็นโครงข่ายชุมชนในระดับประเทศ
- 7) ชุมชนประชาคมสากล (International Systems) เป็นระดับหลายๆ ประเทศรวมกัน และมีการกำหนดเป้าหมายร่วมกัน

เห็นได้ว่าการเปลี่ยนไปสู่ความเป็นเมืองนั้น มีจุดเริ่มจากการที่มนุษย์ได้อาศัยอยู่รวมกัน และวิวัฒนาการกลายเป็นเมืองขึ้นมา โดยการที่เมืองจะมีและพัฒนาได้นั้น Hauser¹² กล่าวว่า จะต้องประกอบไปด้วยปัจจัย 4 ประการคือ

- 1) ขนาดของประชากรทั้งหมด
- 2) การควบคุมสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ
- 3) การพัฒนาทางด้านเทคโนโลยี
- 4) การพัฒนาในทางการจัดระเบียบสังคม

¹¹ C.A Doxiadis, *Action for Human Settlements*, pp. 27-50.

¹² P.M. Hauser, *The Study of Urbanization* (New York: John Wiley & Sons, 1965), pp. 1-30.

เมื่อกล่าวถึงขนาดประชกรนั้น นับว่าเป็นสิ่งที่จำเป็นในการพัฒนาให้เป็นเมือง การรวมเข้าเป็นกลุ่มก้อนของมนุษย์จำเป็นต้องมีจำนวนคนอย่างน้อยจำนวนหนึ่งและเป็นจำนวนเพียงพอที่จะทำให้เกิดเป็นชุมชนได้ นอกเหนือจากที่กล่าวคือเทคโนโลยี และความสามารถในการควบคุมสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของมนุษย์ และเมื่อความเจริญของมนุษย์มีมากขึ้น ผู้คนอยู่รวมกันมากขึ้น สิ่งที่ชุมชนต้องการก็คือการจัดระเบียบทางสังคม เพื่อให้เกิดความเป็นระเบียบเรียบร้อย ไม่มีความเหลื่อมล้ำและขัดแย้งกันในชุมชน

Lewis Mumford¹³ ได้ให้ความหมายของความเป็นเมืองว่า สิ่งที่กำหนดความเป็นเมืองคือ ความเป็นศูนย์กลางของศิลปวัฒนธรรมและการเมือง จำนวนหรือขนาดมิใช่เป็นสิ่งกำหนดความเป็นเมือง กิจกรรมต่างๆ ทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรม การเมือง ได้ถูกรวมให้อยู่ในพื้นที่ที่มีการให้บริการต่อสังคมและเป็นสิ่งดึงดูดให้คนเข้ามาอยู่ ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นปรากฏการณ์ที่สำคัญของการเจริญเติบโตและโครงสร้างของเมือง เมืองจึงเป็นที่รองรับ (Container) และเป็นแม่แรงดึงดูด (Magnet) เมืองเป็นที่รองรับโดยการสร้างโครงสร้างด้านกายภาพที่ถาวร ซึ่งภายในโครงสร้างนั้น ได้พัฒนาหน้าที่ (Function) กระบวนการ (Process) เมืองเป็นแม่เหล็ก เพราะมีเส้นดึงดูดให้ประชาชน สถาบันต่างๆ เข้ามาอยู่ในพื้นที่ มีพลังงานด้านพื้นที่ คือ มีพื้นที่ (Field) และกิจกรรม (Activities) ซึ่งสามารถดำเนินการไปได้ โดยมีระยะทาง (Distance) เป็นตัวกำหนด

สรุปได้ว่าเมืองนั้นมีการเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพแวดล้อมและ ระยะเวลา และเมื่อเมืองมีวิวัฒนาการ เมืองก็จะมีการเจริญเติบโตทำให้โครงสร้างของเมืองนั้นๆ เปลี่ยนแปลงไป

2.3 แนวคิดเรื่องโครงสร้างและองค์ประกอบทางกายภาพของเมือง

2.3.1 การก่อรูปของเมือง (Urban Forms)

เมืองเป็นวิวัฒนาการที่เกิดขึ้นจากการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ ซึ่งการก่อรูปขึ้นมาเป็นเมืองนั้น เกิดจากการรวมกลุ่มของลักษณะกิจกรรมและสิ่งปลูกสร้างต่างๆ ในชุมชนซึ่งมนุษย์สร้างสรรค์ขึ้น หรืออาจกล่าวได้ว่า การก่อรูปของเมืองเป็นการรวมกลุ่มขององค์ประกอบต่างๆ อันประกอบไปด้วยองค์ประกอบแวดล้อมที่องค์ประกอบแวดล้อมทางธรรมชาติ และองค์ประกอบแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น สำหรับปัจจัยหลักที่ก่อให้เกิดและส่งผลให้รูปแบบของเมืองมีลักษณะแตกต่างกัน มีดังต่อไปนี้¹⁴

¹³ Lewis Mumford, *The City in History* (New York: Harbinger Book, 1961), p. 35.

¹⁴ พรเทพ ทิมลเสถียร, การวางแผนพัฒนาจังหวัดสมุทรปราการแบบ เอกสาประกอบคำบรรยายของฝ่ายสาธารณูปโภคและสิ่งแวดล้อม สำนักนโยบายและแผนมหาดไทย (กรุงเทพฯ: 2522), หน้า 2-4.

- 1) ลักษณะทางภูมิประเทศ เป็นองค์ประกอบและปัจจัยที่ก่อให้เกิดและทำให้เมืองแต่ละแห่งมีลักษณะที่แตกต่างกันออกไป เช่น ชุมชนที่ตั้งอยู่บนพื้นที่ราบลุ่ม ที่ดอน หรือภูเขา
- 2) ลักษณะทางประชากร เป็นองค์ประกอบและปัจจัยหลักที่ทำให้เกิดเมือง เพราะมนุษย์เป็นผู้สร้างวัตถุ และลักษณะของกิจกรรมต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งธรรมชาติของมนุษย์ในแต่ละพื้นที่มีความแตกต่างกันทั้งด้านลักษณะทางสังคม การปกครอง การดำรงชีพ และความต้องการ สิ่งเหล่านี้มีอิทธิพลทำให้เกิดลักษณะของเมืองที่แตกต่างกัน
- 3) ลักษณะของกิจกรรม เป็นกิจกรรมที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการ และเพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกัน แต่เนื่องจากกิจกรรมในแต่ละพื้นที่มีลักษณะที่เหมือนและแตกต่างกัน ซึ่งขึ้นอยู่กับปัจจัยที่เอื้ออำนวยและวัตถุประสงค์ จึงส่งผลให้รูปแบบของเมืองในแต่ละพื้นที่มีความเหมือนและแตกต่างกันด้วย
- 4) ระบบการขนส่งและคมนาคม เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและการขยายตัวของเมือง โดยองค์ประกอบของระบบการขนส่ง ระบบการคมนาคมที่ส่งผลต่อรูปแบบของเมืองที่สำคัญได้แก่ เส้นทางคมนาคม ชนิดของพาหนะ จุดรับส่งเชื่อมต่อของระบบและองค์ประกอบที่สนับสนุนต่อระบบการขนส่งและคมนาคม
- 5) สัญลักษณ์ของชุมชน เป็นเครื่องชี้ลักษณะและทิศทางของเมืองให้กับผู้ที่เข้ามาใช้เมืองและผู้เดินทาง ซึ่งเป็นลักษณะเด่นอันหนึ่งที่ทำให้เกิดรูปแบบของเมือง
- 6) หน้าที่ของชุมชน บทบาทของเมืองในแต่ละแห่งส่งผลให้เกิดเมืองที่มีลักษณะแตกต่างกันไป เช่น เมืองที่มีบทบาทเป็นเมืองท่องเที่ยว เมืองศูนย์กลางการปกครอง หรือเมืองอุตสาหกรรม เป็นต้น

2.3.2 องค์ประกอบของเมือง

จากทฤษฎีเรื่ององค์ประกอบของการตั้งถิ่นฐานของ Doxiadis ในหัวข้อ 2.1.2 เห็นได้ว่า องค์ประกอบของเมืองประกอบไปด้วย ธรรมชาติ (nature) คน (man) สังคม (society) สิ่งปลูกสร้าง (shell) และ โครงข่าย (networks) โดยองค์ประกอบทั้ง 5 มีความสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้น

ในขณะที่จักรชัย พงศ์ประยูร¹⁵ ได้กล่าวว่าเมืองจะต้องประกอบด้วยอาณาเขต ดินแดน และมีจุดเริ่มต้นของเมือง เช่น เมืองตั้งอยู่ริมแม่น้ำ หรือริมเส้นทางคมนาคม เป็นต้น และมีองค์ประกอบย่อยๆ ได้แก่ กิจกรรม การใช้ดิน สถาบันต่างๆ ร่วมประกอบเป็นเมืองขึ้นมา

¹⁵ จักรชัย พงศ์ประยูร, การตั้งถิ่นฐานมนุษย์: ทฤษฎีและแนวปฏิบัติ, หน้า 72.

ธิดา สาระยา¹⁶ ได้ให้คำจำกัดความของเมืองไว้อยู่ 2 ประการ โดยประการแรกเป็นแหล่งของชุมชนที่มีพื้นที่ขอบเขตกำหนดไว้แน่นอน และมีโครงสร้างทางกายภาพที่สะท้อนให้เห็นขนาดของกลุ่มชนที่มีจำนวนและความซับซ้อนมากกว่าชุมชนหมู่บ้าน ส่วนเมืองอีกความหมายหนึ่ง หมายถึงการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มทางสังคมตั้งหลักแหล่งแน่นอน ซึ่งเป็นพัฒนาการขั้นต้นสุดของมนุษย์ ถือเป็นความเจริญอยู่เหนือระดับสังคมชนเผ่าเร่ร่อนและแสวงหาที่เพาะปลูกทำกินที่เหมาะสม มีหัวหน้าผู้นำเป็นหลักสร้างสำนักทางวัฒนธรรม เกิดกลุ่มชนที่มีสำนักร่วมทางวัฒนธรรม

จากแนวคิดดังกล่าวเห็นได้ว่า เมืองนั้นประกอบไปด้วยส่วนที่เป็นองค์ประกอบทางกายภาพและองค์ประกอบทางสังคมที่มีความสัมพันธ์กัน การศึกษาดังนี้มุ่งเน้นศึกษาทางกายภาพ โดยอาจกล่าวได้ว่า โครงสร้างและองค์ประกอบทางกายภาพของเมืองเป็นองค์ประกอบทางกายภาพของเมือง ทั้งนี้ได้มีการศึกษาแนวความคิดจากนักคิดหลายท่านเพื่อนำมากำหนดความหมายโครงสร้างและองค์ประกอบทางกายภาพของเมือง ดังต่อไปนี้

ทิวา ศุภจรรยา¹⁷ ได้ทำการศึกษารูปแบบของเมืองโบราณในประเทศไทยโดยใช้หลักฐานจากรูปถ่ายทางอากาศและภาพถ่ายจากดาวเทียม ซึ่งได้พบร่องรอยทางกายภาพของเมืองโดยแบ่งเป็นรูปลักษณะทางธรรมชาติเช่น ภูมิประเทศทางน้ำ และรูปลักษณะทางวัฒนธรรมได้แก่ กำแพงเมือง คูเมือง ถนน คูคลอง สระน้ำ เป็นต้น โดยได้แบ่งรูปแบบของเมืองโบราณออกได้เป็น 8 รูปแบบดังนี้¹⁸

- 1) ชนิดไม่มีรูปแบบ จะมีลักษณะรูปร่างคดเคี้ยวไปมาจนบรรจบเป็นวงล้อมเมืองโบราณ
- 2) รูปแบบหลายเหลี่ยม
- 3) รูปแบบวงรี
- 4) รูปแบบสี่เหลี่ยมมน แนวคูน้ำคันดินจะมีอยู่ทั้งสี่ด้านลักษณะคล้ายรูปสี่เหลี่ยม แต่ที่มุมจะมีลักษณะมน
- 5) รูปสี่เหลี่ยมมุมมน คูน้ำคันดินมีลักษณะแนวตรงทั้งสี่ด้าน

¹⁶ ธิดา สาระยา, รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2537), หน้า 106 – 107.

¹⁷ ทิวา ศุภจรรยา, เมืองคูคลอง (ชุมชนชนวน้ำ): ภูมิปัญญาการสร้างบ้านแปงเมือง จากอดีตจนถึงรัตนโกสินทร์ ภูมิศาสตร์กับชีวิตไทย. (กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, 2545), หน้า 313.

¹⁸ ผ่องศรี วนาสินและทิวา ศุภจรรยา, เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของที่ราบภาคกลางประเทศไทย : การศึกษาดำเนินที่ตั้งและภูมิศาสตร์สัมพันธ์ งานวิจัยลำดับที่ 1 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 106 – 117.

- 6) รูปแบบหลายเหลี่ยม
- 7) รูปแบบที่อาศัยธรรมชาติเป็นแนวล้อม เป็นเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินขุดขึ้นเป็นแนวบางส่วน อีกส่วนหนึ่งจะใช้ทางน้ำธรรมชาติเป็นปราการ
- 8) รูปแบบเมืองซ้อน เมืองโบราณในกลุ่มนี้จะมีลักษณะคูน้ำคันดินซ้อนกันหลายรอบ จากการศึกษาอธิบายได้ว่าในระยะแรกการสร้างคูน้ำคันดินรอบเมืองโบราณอาจยังไม่มีวิธีการและแนวความคิดเรขาคณิตมาช่วยสร้าง เมืองโบราณจึงเป็นชนิดไม่มีรูปแบบ ต่อมาเมื่อรู้จักเทคนิคและมีความรู้ในการสร้างเมือง ประกอบความคุ้นเคยและเชื่อถือในลัทธิ คติความเชื่อทางศาสนาจึงได้วิวัฒนาการการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของการสร้างเมือง

ธิดา สาระยา¹⁹ กล่าวถึงโครงสร้างทางกายภาพของเมืองว่า หมายถึง คูน้ำ และกำแพงที่โอบล้อมชุมชน สระน้ำ วัด บริเวณที่อยู่อาศัยของเจ้านาย และขุนนาง บริเวณที่อยู่อาศัยของประชาชนทั่วไป

ศรีศักร วัลลิโภดม²⁰ กล่าวถึงลักษณะทางกายภาพของเมืองว่าต้องประกอบไปด้วย คูน้ำ และคันดินล้อมรอบเพื่อทำหน้าที่ในการป้องกันข้าศึก สระน้ำ อ่างเก็บน้ำที่เป็นสิ่งสาธารณูปโภคในเมือง รวมถึงศาสนสถานหรือสถานที่ที่ใช้ทำพิธีกรรมร่วมกันในระบบความเชื่อของชุมชน

ประสงค์ เขียมอนันต์²¹ กล่าวว่า ในการตั้งถิ่นฐานของเมืองในอดีตนั้น อาณาเขต ดินแดนของเมืองถูกกำหนดโดยใช้สภาพทางภูมิศาสตร์ซึ่งเป็นลักษณะทางธรรมชาติเป็นพื้นฐาน และมีการสร้างสิ่งกีดขวางเพิ่มขึ้นเพื่อป้องกันผู้รุกราน อันได้แก่ แม่น้ำ คูคลอง และกำแพง จากนั้นจึงมีการสร้างองค์ประกอบย่อยอื่นๆ ขึ้นมา เช่น ทางเดิน ถนน ประตู ป้อม และอาคาร โดยองค์ประกอบต่างๆ ของเมืองจะมีลักษณะแตกต่างกันในแต่ละยุค

โดยสรุปแล้วลักษณะทางกายภาพของเมืองเป็นการกล่าวถึง อาณาเขต ดินแดน รูปแบบลักษณะของเมือง คูน้ำ คันดิน กำแพงที่โอบล้อมชุมชน สระน้ำ ศาสนสถาน การใช้ประโยชน์ที่ดิน ระบบถนน และสิ่งปลูกสร้างต่างๆ ในเมือง ซึ่งเมืองนั้นย่อมประกอบไปด้วยทั้งหมดที่เป็นโครงสร้างและองค์ประกอบ ในส่วนโครงสร้างนั้น เป็นภาพรวมในมุมมองกว้าง ที่แสดงถึงความสัมพันธ์ในส่วนต่างๆ ของเมืองออกมาในรูปของ รูปแบบ รูปร่างของเมือง ระบบการคมนาคม รูปแบบการใช้ประโยชน์ที่ดิน ส่วนองค์ประกอบนั้นคือ สิ่งปลูกสร้างต่างๆ อันส่วนย่อยของเมืองที่ประสานกันเป็นโครงสร้างภายในเมือง ดังนั้นในการศึกษาโครงสร้างและองค์ประกอบ

¹⁹ ธิดา สาระยา, รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กำเนิดและพัฒนาการ หน้า 106.

²⁰ ศรีศักร วัลลิโภดม, ประวัติศาสตร์โบราณคดี ของ ล้านนาประเทศ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2545), หน้า 267-272.

²¹ ประสงค์ เขียมอนันต์, เอกสารการบรรยายองค์ประกอบเมืองเก่า วันที่ 15 มกราคม 2551 (ม.ป.ท. ,ม.ป.ป.)

ทางกายภาพของเมืองน่าครั้งนี้เป็นการศึกษาในเรื่องของ 1) รูปแบบ รูปร่างของเมือง 2) รูปแบบการใช้ประโยชน์ที่ดิน 3) รูปแบบการคมนาคม และ 4) สิ่งปลูกสร้างภายในเมือง

2.3.3 คุณค่าและเอกลักษณ์ของเมือง

Worskett²² ได้กล่าวถึงเอกลักษณ์ของเมือง ในลักษณะเฉพาะตัวของเมือง (character of town) โดยพิจารณาในแนวทางของการอนุรักษ์ ว่าเป็นการศึกษาร่วมกับรูปร่างของเมืองเพื่อค้นพบสิ่งที่คงอยู่ในปัจจุบันและเพื่อเรียนรู้ถึงอิทธิพลที่จะเกิดขึ้นกับเมืองใหม่ว่าจะเป็นอย่างไร เพื่อรักษาความต่อเนื่องของเมือง ซึ่งในการพิจารณาเอกลักษณ์ในระดับเมืองนั้น Worskett ศึกษาโดยระบุเอกลักษณ์จากสิ่งที่สามารถมองเห็นได้ อย่างขนาดของเมือง (scale) การใช้งาน (use) รูปร่างของที่ดิน (land form) ไปจนถึงกำแพงเมือง

Gamham, Harry L.²³ กล่าวว่า การที่เมืองแต่ละแห่งมีเอกลักษณ์ที่แตกต่างกันออกไป เป็นผลมาจากการมีลักษณะเฉพาะ (identify) ขององค์ประกอบหลักในเมืองที่ประกอบรวมกันขึ้นแล้วก่อให้เกิดการรับรู้หรือการจดจำได้ถึงเอกลักษณ์ของเมืองนั้นๆ ซึ่งองค์ประกอบหลักที่ทำให้ชุมชนมีเอกลักษณ์ขึ้นมา มีพื้นฐานมาจากสิ่งดังต่อไปนี้

- 1) การมีสภาพแวดล้อมที่เป็นธรรมชาติ เช่น ลักษณะภูมิประเทศ ภูมิอากาศและการมีแหล่งน้ำ
- 2) มีสถานที่ที่แสดงคุณลักษณะทางวัฒนธรรม เช่น สะพาน ป้อม ค่าย โบสถ์บทยอดเขา ซึ่งสิ่งเหล่านี้อาจเกิดขึ้นในลักษณะที่เป็นการตอบสนองต่อสภาพทางภูมิศาสตร์ เหตุการณ์ประวัติศาสตร์
- 3) เป็นแหล่งประสบการณ์ที่ให้ความรู้สึกที่ส่วนมากเป็นการรับรู้ด้วยการมองเห็น โดยประสบการณ์ดังกล่าวเป็นผลของการปฏิสัมพันธ์กันระหว่างวัฒนธรรมกับสภาพภูมิทัศน์เดิมของท้องถิ่น

²² Worskett, Roy. *The character of Town: An Approach to conservation* (London: Architectural Press, 1969), pp. 42-56.

²³ Harry L. Gramham, "maintaining the spirit of place" in *A Process for the Preservation of town character* (Mesa: PDA, 1985), pp. 1-

ประสงค์ เอี่ยมอนันต์²⁴ ได้กล่าวถึงเอกลักษณ์ของเมืองว่า เกิดขึ้นจากองค์ประกอบของเมือง ได้แก่ ธรรมชาติ มนุษย์ สังคม สิ่งปลูกสร้าง และโครงข่ายการสื่อสารและคมนาคม นอกจากนี้เอกลักษณ์ของเมืองยังเกิดจากวัฒนธรรมของชาวเมืองและขึ้นอยู่กับจำนวนและลักษณะของประชากร ขนาดและลักษณะทางกายภาพของเมืองและฐานเศรษฐกิจของเมืองด้วย เมืองบางเมืองมีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่นมาก อาคารในเมืองเป็นอาคารสูงเบียดกันเป็นแท่งเป็นกลุ่มใหญ่ที่ดินราคาแพง หรือเมืองบางเมืองมีการตั้งถิ่นฐานมานานนับร้อยปี มีพลเมืองอาศัยอยู่อย่างต่อเนื่อง องค์ประกอบของเมืองในอดีตยังปรากฏชัดเจน ได้แก่ คูเมือง กำแพงเมือง บ่อม หอรบ ประตู อาคารสาธารณะ แบบแผนถนน เนื้อเมือง และที่โล่ง ลักษณะของความเป็นเมืองเก่าจึงปรากฏชัดเจน เช่น เมืองเชียงใหม่ ลำปาง น่าน แพร่ เพชรบุรี สงขลา และกรุงเทพมหานครเป็นต้น ทั้งนี้เอกลักษณ์ของเมืองอาจรวมกันเป็นกลุ่มเป็นย่าน หรือทั้งเมืองก็ได้

ดังนั้นในกรณีนี้ โครงสร้างและองค์ประกอบทางกายภาพ ก็ถือว่าเป็นเอกลักษณ์อย่างหนึ่งของเมือง ในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและองค์ประกอบทางกายภาพของเมืองน่าจึงจำเป็นต้องเข้าใจในลักษณะของคุณค่าเอกลักษณ์ทางกายภาพที่ยังคงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน เพื่อนำไปสู่การเสนอแนะเชิงนโยบายในการพัฒนาเมืองน่าที่จะต้องคำนึงถึงโครงสร้างและองค์ประกอบทางกายภาพที่เป็นเอกลักษณ์ของเมือง

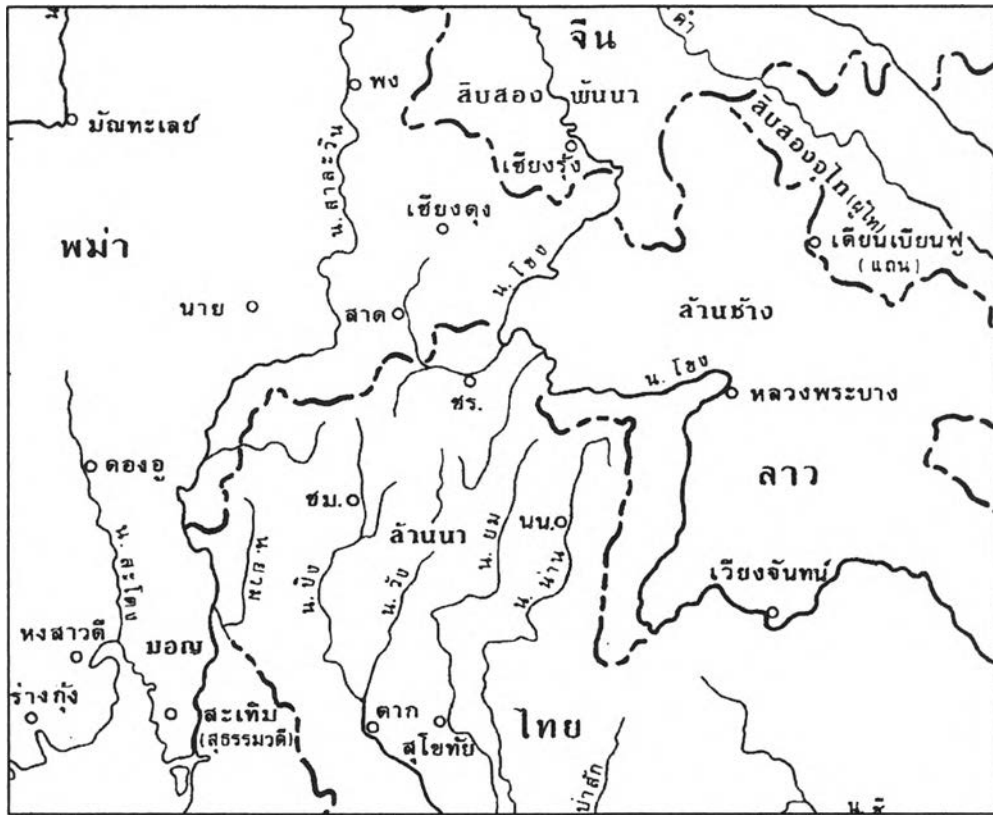
2.4 แนวความคิดเกี่ยวกับเมืองในอาณาจักรล้านนา

2.4.1 อาณาเขตของล้านนา

ดินแดนล้านนาหมายถึงอาณาบริเวณที่ประกอบไปด้วยเมืองกลุ่มหนึ่ง อาณาเขตทางทิศใต้จดเมืองตาก และจดดินแดนด้านเหนือของอาณาจักรสุโขทัยทิศใต้ตะวันตกจดแม่น้ำสาละวิน (ฝั่งซ้าย) ทิศเหนือจดเมืองเชียงรุ่ง เมืองในส่วนบริเวณชายขอบของล้านนา ซึ่งเป็นส่วนที่รัฐล้านนาแผ่อิทธิพลไปบางสมัยเท่านั้น อย่างไรก็ตามดินแดนส่วนสำคัญของล้านนาอยู่ในเขตภาคเหนือของประเทศไทย โดยแบ่งออกตามสภาพภูมิศาสตร์ประวัติศาสตร์หรือออกได้เป็นสองกลุ่ม คือ กลุ่มเมืองล้านนาตะวันตกซึ่งเป็นส่วนสำคัญมีเมืองเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง เชียงราย พะเยา เนื่องจากถูกผนวกเข้าด้วยกันตั้งแต่สมัยราชวงศ์มังรายตอนต้นจึงมีประวัติความเป็นมาร่วมกัน และกลุ่มเมืองล้านนาตะวันออกมีเมืองแพร่ น่าน ทั้งสองเมืองตั้งอยู่บนที่ราบขนาดเล็ก และมีประวัติความ

²⁴ ประสงค์ เอี่ยมอนันต์, "วันมั่งเมืองโลก มิติใหม่ของการพัฒนาเมือง", เอกสารในการสัมมนาเรื่อง การพัฒนาเมือง : ชุมชนเมืองในแนวทางอนุรักษ, เสนอที่ศูนย์เยาวชนไทย-ญี่ปุ่น ดินแดน 6 พฤศจิกายน 2546. (เอกสารไม่มีตีพิมพ์เผยแพร่) อ้างถึงใน ญาดา นาคะสิทธิ์, "การอนุรักษชุมชนชาวไตยวนบ้านยางหลวง จังหวัดเชียงใหม่" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาการวางแผนชุมชน ภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548) หน้า 18.

เป็นมาคล้ายคลึงกันคือ ในสมัยแรกเริ่มมีฐานะเป็นรัฐอิสระมีราชวงศ์ของตนเองและมีความสัมพันธ์กับอาณาจักรสุโขทัย และเพิ่งผนวกดินแดนได้ในสมัยพระเจ้าติโลกราช จึงไม่ค่อยผูกพันกับล้านนาเชียงใหม่²⁵

ภาพที่ 2.2 ดินแดนล้านนา

ที่มา : สวัสดิ์ อ่องสกุล, 2539

2.4.2 สภาพภูมิศาสตร์ของล้านนา

ดินแดนล้านนาตั้งอยู่ทางตอนเหนือของประเทศไทย เป็นรัฐในหุบเขา พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นภูเขาและหุบเขา มีพื้นที่ราบแทรกอยู่น้อย และที่ราบมีลักษณะกระจัดกระจายอยู่ตามแอ่งต่างๆ กลางหุบเขา ขนาดของที่ราบจะสัมพันธ์กับขนาดของเมือง พื้นที่ราบเป็นที่ตั้งของเมืองใหญ่ ส่วนพื้นที่ราบแคบเมืองจะมีขนาดเล็กตามไปด้วย

ที่ราบลุ่มแม่น้ำปิงตอนบน "แอ่งเชียงใหม่ - ลำพูน" อยู่ระหว่างทิวเขาดนนรงค์ชัยกลางและทิวเขาผีปันน้ำตะวันตกเป็นหุบเขากว้างใหญ่ มีแม่น้ำปิงเป็นแม่น้ำสายสำคัญ ที่ราบลุ่มแห่งนี้จึงมีความอุดมสมบูรณ์และเป็นที่ราบติดต่อกันเป็นผืนใหญ่ เมืองเชียงใหม่ที่ตั้งอยู่บริเวณที่ราบแห่งนี้

²⁵ สวัสดิ์ อ่องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา (กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์แอนดป์บลิชซิงจำกัด มหาวชน, 2539), หน้า 23-25.

จึงเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรล้านนา ที่ราบลุ่มแม่น้ำก “แอ่งเชียงราย” เป็นที่ราบลุ่มค่อนข้างกว้างใหญ่ พื้นดินอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การทำเกษตรกรรม อย่างไรก็ตามที่ราบลุ่มแม่น้ำกมีที่สูงชันเป็นตอนๆ ที่ราบจึงไม่ต่อกันเป็นผืนใหญ่ ที่ราบนี้เป็นที่ตั้งของเมืองเชียงราย เชียงแสนซึ่งเป็นดินแดนทางตอนบนของล้านนา ส่วนหุบเขาลุ่มแม่น้ำวังมีที่ราบเป็นตอนๆ ที่มีขนาดใหญ่คือที่ราบลำปางเป็นที่ตั้งเมืองลำปาง โดยมีสภาพอุดมสมบูรณ์น้อยกว่าแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ส่วนเมืองแพร่และน่านมีที่ราบน้อย และที่ราบเป็นตอนๆ ผลผลิตทางการเกษตรจึงมีได้น้อยกว่าเมืองอื่นๆ²⁶

2.4.3 การตั้งถิ่นฐานของล้านนา

กลุ่มเมืองทางภาคเหนือมีการกระจายตัวตามแอ่งน้ำหรือที่ราบลุ่มแม่น้ำ ลักษณะการตั้งถิ่นฐานยาวตามลำน้ำ ตามที่ราบมีชุมชนหนาแน่น ส่วนบนที่สูงมีประชากรเบาบาง ผลจากการกระจายตัวของเมืองตามแอ่งต่างๆ ทำให้แต่ละเมืองติดต่อกันยากลำบาก เพราะมีเทือกเขาขวางกั้น แต่ละเมืองจึงมีลักษณะของท้องถิ่น ศิลปวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนในภาคเหนือได้รับอิทธิพลจากสภาพธรรมชาติเป็นหลัก บริเวณที่ราบลุ่มขนาดใหญ่มักมีการตั้งถิ่นฐานที่หนาแน่น ลักษณะการเลือกทำเลที่ตั้งของของในล้านนานั้นมีการพิจารณาโดยใช้ปัจจัยหลักทางกายภาพ 3 ประการคือ

- 1) มีแม่น้ำ ที่ให้น้ำอุดมสมบูรณ์เพียงพอ ถือเป็นชัยมงคลที่สำคัญ เมืองในล้านนาจึงตั้งอยู่ริมแม่น้ำ อาจเรียกชื่อเมืองตามน้ำ เช่นเมืองพริ้งค์เชียงใหม่ เมืองขาน(สันป่าตอง) เมืองน่าน
- 2) มีที่ราบ เพื่อสร้างบ้านเมืองและทำนาในที่ลุ่ม
- 3) ภูเขา ในเขตล้านนาเต็มไปด้วยภูเขาและหุบเขา เมืองที่ตั้งอาจอยู่ใกล้หุบเขา จึงมีความเชื่อสืบต่อกันมาว่า ภูเขาควรตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของเมืองจึงเป็นมงคล ซึ่งแนวคิดดังกล่าวสอดคล้องกับการสร้างเมืองของจีนที่ใช้แนวความคิด “หันหลังให้เขา - หันหน้าให้น้ำ” ดังเช่นเมืองฉางอันของจีนที่มีภูเขาห้อมล้อม 3 ด้าน ทางด้านเหนือ ตะวันออก และตะวันตก โดยเปิดโล่งทางทิศใต้เพราะถือว่าเป็นทิศที่มีความสำคัญและเป็นทิศมงคล ลักษณะเช่นนี้เป็นชัยภูมิที่เปรียบเสมือนบัลลังก์มังกร ที่เชื่อกันว่าจะทำให้เมืองนั้นๆ ประสบความรุ่งเรือง²⁷

การตั้งถิ่นฐานในสมัยแรกของชาวไทยในเขตลุ่มแม่น้ำก เป็นการเลือกที่ตั้งเวียง ณ บริเวณเชิงดอยหรือที่สูง ดังเช่นการที่พญามังรายเลือกสร้างเวียงเชียงรายบนดอยจอมทองซึ่งเป็นเนินเขาลูกเล็ก หรือการสร้างเวียงพร้าวที่ตั้งอยู่บนเชิงดอยเช่นกัน จนเมื่อวัฒนธรรมทราวดีเข้ามา

²⁶ สรสวัสดิ อ่องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, หน้า 25-29.

²⁷ ดวงจันทร์ อากาศวุฒม์ เจริญเมือง, เมืองในสังคมไทย กำเนิด พัฒนาการ และแนวโน้ม (เชียงใหม่: โรงพิมพ์อินดิโก, 2542), หน้า 58.

มีอิทธิพลต่อเมืองทางตอนเหนือ จึงพบการสร้างเมืองในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำท่วมถึง เช่น เวียง
หริภุญไชย เวียงเกาะ เวียงมโน เป็นต้น²⁸

2.4.4 คติความเชื่อในการสร้างเมืองของล้านนา

1) ระบบจักรวาลคติ

ประสบการณ์ของมนุษย์ที่ได้รับรู้จากการเปลี่ยนแปลงทางด้านภูมิประเทศ ซึ่งเกิดขึ้น
เพราะน้ำแข็งหดตัวบ้าง ขยายตัวบ้าง การที่ทะเลกลายเป็นแผ่นดินและแผ่นดินกลายเป็นทะเล
สลับกันไป ได้กลายเป็นตัวกำหนดรูปจำลองระบบจักรวาล ในความนึกคิดของมนุษย์ในที่สุด
สัญลักษณ์หรือรหัสในการสื่อถึงแนวความคิดเกี่ยวกับระบบจักรวาลที่นิยมใช้กันอย่างกว้างขวาง
ได้แก่ รูปจำลองระบบจักรวาลในลัทธิฮินดูผสมพุทธ (ภาพที่ 2.3)

ภาพที่ 2.3 รูปจำลองระบบจักรวาลในลัทธิฮินดูผสมพุทธ

ที่มา : สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, 2529

ถ้ามองในส่วนของรูปตัดจะเห็นเส้นโค้งขึ้นลงโดยเส้นโค้งขึ้นเป็นส่วนของทวีป และเส้นโค้ง
ลงเป็นมหาสมุทรสลับกันไป เมื่อพิจารณาจากแผนผัง จะมองเห็นเป็นวงแหวนหลายๆ วงซ้อนกัน
อยู่ วงต่างๆ เหล่านี้ก็คือมหาสมุทรและชมพูทวีปที่สลับกันนั่นเอง โดยที่ตรงกลางมีภูเขา หรือทวีป
ใหญ่ปรากฏอยู่ โดยทวีปที่อยู่ตรงกลางคือเขาพระสุเมรุหรือภูเขาหิมาลัย วงนอกสุดเป็นภูเขาและ
ทวีปล้อมรอบ ส่วนที่เลยออกไปเป็นมหาสมุทรแห่งความไม่มีที่สิ้นสุด ซึ่งในระบบจักรวาลของทาง

²⁸ สรวิชาติ อ่องสกุล, เวียงกุมกาม การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนโบราณในล้านนา (เชียงใหม่: โรงพิมพ์พิมพ์เมือง, 2537), หน้า 35.

คติพุทธได้เพิ่มเกาะ หรือทวีปไว้ในสี่มุมในมหาสมุทรแห่งความไม่มีที่สิ้นสุด เหมือนกับว่าต้องการยับยั้งการหมุนเวียนอันไม่รู้จบดังกล่าว ผลก็คือเป็นการเพิ่มทิศเข้าไปในระบบจักรวาล โดยทวีปที่อยู่ทางทิศใต้คือชมพูทวีปที่เป็นดินแดนของมนุษย์²⁹

การแปลเรื่องจักรวาลคติมาเป็นรูปธรรมนั้น ต้องการสัญลักษณ์สำคัญคือ ศูนย์กลางของจักรวาลซึ่งก็คือเขาพระสุเมรุ ซึ่งจะแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น โดยในระยะแรกอาจเป็นเสาหินหรือเสาไม้ หรือภูเขา ซึ่งถือเป็นสิ่งสถิตดวงวิญญาณบรรพบุรุษ ลักษณะความเชื่อดังกล่าวเกิดในยุคต้นๆ ในเมืองเชียงใหม่ ที่พบว่ามีอินทขิลตั้งอยู่ใจกลางเมือง หรือสะดือเมืองที่ถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง เพราะอินทขิลมีฐานะเป็นเสือเมืองอิทธิฤทธิ์ให้ความคุ้มครองเมืองให้รอดพ้นอันตรายจากข้าศึกศัตรู คติศูนย์กลางจักรวาลได้ปรับเปลี่ยนไปในเวลาต่อมา หลังจากได้รับอิทธิพลพระพุทธศาสนาเถรวาท ความเชื่อเรื่องศูนย์กลางจักรวาลจึงเปลี่ยนมาใช้สัญลักษณ์พระธาตุเจดีย์แทนเขาพระสุเมรุ คตินี้เด่นชัดจากการสร้างเจดีย์หลวง ลักษณะเจดีย์หลวงสูงใหญ่ ใจกลางเมืองเชียงใหม่ สามารถมองเห็นได้ในระยะไกล เจดีย์หลวงสร้างครั้งแรกในสมัยพญาแสนเมืองโดยในขณะนั้นเรียก กู่หลวง ต่อมาในสมัยพระเจ้าติโลกราชได้ขยายฐานและแต่งเติมองค์กู่หลวงให้ยิ่งใหญ่ โดยเฉพาะได้บรรจุพระธาตุและอัญเชิญพระแก้วมรกตมาประดิษฐานที่ซุ้มโขงของเจดีย์ด้านตะวันออก การปรับปรุงเจดีย์หลวงครั้งนี้ ทำให้ชื่อกู่หลวงเปลี่ยนไปเป็น พระธาตุเจดีย์หลวง หรือ เจดีย์หลวง การบรรจุพระธาตุและการประดิษฐานพระแก้วมรกตที่เจดีย์หลวงเป็นการย้ำความสำคัญของพระเจดีย์หลวงในฐานะเขาพระสุเมรุ “แกนกลางจักรวาล”³⁰

2) คติความเชื่อเรื่องทิศ

ชาวไทยวนมีความเชื่อเรื่องทิศ เพราะแต่ละทิศสะท้อนให้เห็นถึงความหมายที่แฝงอยู่ ซึ่งมีทั้งความเป็นสิริมงคลและไม่มงคล ความเชื่อเรื่องทิศจึงเป็นปัจจัยสำคัญของการเลือกกำหนดฐานะของพื้นที่ต่างๆ อาจกล่าวได้ว่า “ฐานะของพื้นที่ขึ้นอยู่กับตำแหน่งที่ตั้งของทิศ”³¹

ทิศเหนือเป็นทิศมงคลของเมือง โดยส่วนมากถูกกำหนดให้เป็นที่ตั้งของหัวเวียง ซึ่งหัวเวียงนั้นเป็นความคิดของสังคมไทยวน ที่เห็นว่าเวียง หรือเมืองเป็นสิ่งที่มีความมีชีวิต มีตัวตน มีร่างกาย และจิตใจ จึงต้องมีศีรษะเป็นส่วนสำคัญ การที่มีทิศมงคลอยู่ทางทิศเหนือ ทำให้ที่ประทับของกษัตริย์ตั้งอยู่ในบริเวณนี้ด้วย

²⁹ สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, น้ำ บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2529), หน้า 22.

³⁰ สวัสดิ์ อ่องสกุล, ชุมชนโบราณในแอ่งเชียงใหม่ - ลำพูน (กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์เอนด์พิบลิชซิง จำกัด มหาชน, 2543), หน้า 104 - 105.

³¹ สวัสดิ์ อ่องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, หน้า 124 - 126..

ทิศตะวันออกมักเป็นทิศที่หันเข้าแม่น้ำ มีฐานะเป็นหน้าเมือง เป็นบริเวณที่เหมาะสมต่อการค้าขายและคมนาคม ดังนั้นทิศเหนือและทิศตะวันออก จึงถือว่าเป็นทิศที่มีความสำคัญ ส่วนทิศใต้โดยธรรมชาติเป็นพื้นที่น้ำไหลลงไป เป็นตำแหน่งด้านใต้น้ำ ตามความเชื่อแล้วไม่เป็นมงคล ส่วนทิศตะวันตกถือกันว่าเป็นพื้นที่ป่าการตั้งถิ่นฐานจะเบาบาง³²

3) คติเมืองโบราณเป็นสิ่งมีชีวิต

ตามคติความเชื่อเช่นนี้ มองว่าบ้านและเมืองมีชีวิตเหมือนเช่นคน ดังนั้นเมื่อมีการสร้างเมืองจึงกำหนดวันเวลา "มหาฤกษ์" เพื่อเป็นดวงชาตาเมือง ตามความเชื่อนั้นความเจริญและความเสื่อมของเมืองล้วนขึ้นอยู่กับดวงชาตา บางครั้งเมืองชาตาไม่ดีมีเคราะห์ ก็ส่งผลให้ชาวเมืองที่อาศัยอยู่เดือดร้อนด้วย จึงมีการทำพิธีสืบชาตาเมืองเพื่อให้เมืองพ้นเคราะห์และมีชีวิตยืนยาว³³

นอกจากนี้ยังมีแนวความคิดว่าเมืองนั้นมี "ตัวตน" และทำการแบ่งเมืองเป็นส่วนๆ เสมือนร่างกายของมนุษย์ คือ³⁴ (ภาพที่ 2.4)

ส่วนบนของร่างกาย หรือที่เรียกว่า หัวเวียง เป็นอาณาบริเวณที่มาแห่งอำนาจ หรือความยิ่งใหญ่ ประกอบไปด้วยบริเวณสำคัญเปรียบเสมือนส่วนศีรษะ ลำตัว และแขน ซึ่งจะเป็นที่ตั้งของสถานที่สำคัญ หรือสิ่งมงคลของเมือง

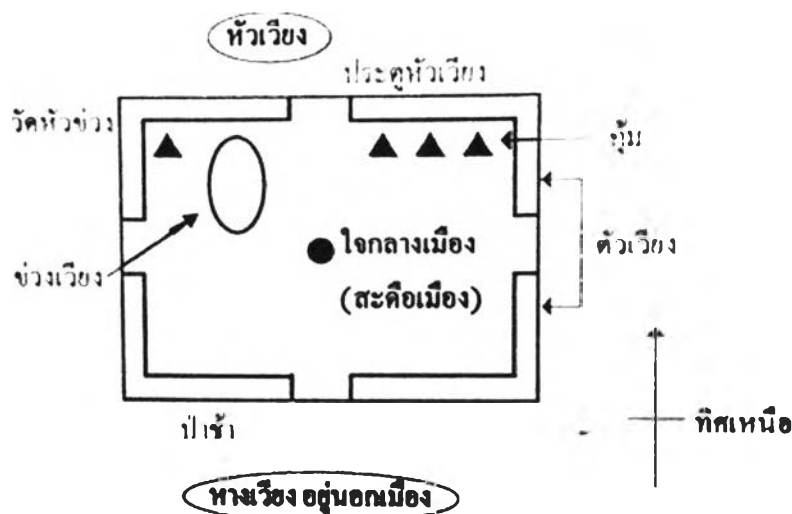
ส่วนกลางของร่างกาย เรียกว่า สายตือเมือง หรือสะตือเมือง เป็นตำแหน่งกลางเวียง ในการสร้างเมืองเริ่มต้นจากการวางตำแหน่งชัยภูมิสำคัญในบริเวณที่เป็นสายตือเมือง โดยบริเวณดังกล่าวจะเป็นที่ตั้งของ เสือเมือง เสืออินทขิล หรือเสาหลักเมือง

ส่วนล่างของร่างกาย ที่เรียกว่า ตินเวียง หรือท้ายเวียง หมายถึงบริเวณริมเวียง ซึ่งเป็นส่วนชายขอบเมืองที่ไม่สำคัญนัก ดังนั้น วัดและอาคารบ้านเรือนที่อยู่ในตำแหน่งนี้ล้วนมีขนาดเล็ก

³² สวัสดิ์ อ่องสกุล, ชุมชนโบราณในแอ่งเชียงใหม่ - ลำพูน, หน้า 56.

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 100.

³⁴ สุรพล ดำริห์กุล, ช่วงเมืองและวัดหัวช่วง องค์ประกอบสำคัญของเมืองในดินแดนล้านนา, หน้า 28.

ภาพที่ 2.4 คติความเชื่อเรื่องเมืองมีชีวิต
ที่มา : ดวงจันทร์ อาภาวัชรุตม์ เจริญเมือง, 2542

4) คติความเชื่อในเรื่องภูมิทักษาเมือง

ทักษาและดวงเมือง ในความหมายของโหราศาสตร์แล้วหมายถึง "ภูมิ" หรือ "ตำแหน่ง" ของความเชื่อว่ามีมนุษย์เรานั้นประกอบด้วยองค์ 8 ประการ ได้แก่ บริวาร อายุ เดช ศรี มูลละ อุตสาหะ มนตรี และกาลกิณี เท่ากันกับจำนวนดาวอัฐสุเคราะห์ อันประกอบไปด้วย อาทิตย์ จันทร์ อังคาร พุธ เสาร์ พฤหัสบดี ราหู และศุกร์ ที่โคจรเวียนขวาตามลำดับอยู่ในจักรวาล³⁵ ความเชื่อในเรื่องทักษาเมืองนั้นไม่ได้แสดงเรื่องการสร้างศูนย์กลาง แต่เป็นการอธิบายถึงความสัมพันธ์ของพื้นที่ที่เป็นปัจจัยของการเลือกกำหนดฐานะของพื้นที่³⁶ โดยมีความสัมพันธ์ระหว่างตำแหน่งทักษาและพื้นที่ของเมืองดังต่อไปนี้³⁷

เดช (เตชะ)	เป็นที่ตั้งหอเรือนของเจ้านายและพระญาติในเจ้าผู้ครองนคร
ศรี (สรี)	เป็นตำแหน่งวัดวาอาราม
บริวาร	เป็นที่ตั้งบ้านเรือนของขุนนาง
อุตสาหะ	เป็นที่ตั้งของหมอยารักษาโรค
มูลละ	เป็นที่ตั้งของขุนเฒ่าขุนแก่ และหลักแหล่งทำมาหากิน

³⁵ เสียรชวย อักษรดิษฐ์, หอคำคุ้มแก้ว มณีนั่งนคราศิลป์สถาน ขัตติยา ธาณี (เชียงใหม่: โชนา พรินท์, 2548), หน้า 11.

³⁶ สุรพล ดำริห์กุล, ข่วงเมืองและวัดหัวข่วง องค์ประกอบสำคัญของเมืองในดินแดนล้านนา, หน้า 11.

³⁷ วิวัฒนธรรมจังหวัดน่าน, กำแพงเมืองน่าน ตำนานที่มีชีวิต (เชียงใหม่: สำนักพิมพ์มรดกล้านนา, 2550), หน้า 39.

อายุ	เป็นที่ตั้งของทีศปาโมกษ์ อาจารย์
มนตรี	เป็นที่ตั้งของยุงฉาง และที่อยู่คหบดี
กาลกนิ	เป็นทิศสำหรับสิ่งไม่ดี

5) ความเชื่อในเรื่องขีด

"ขีด" เป็นภาษาล้านนาที่ใช้กันมานานแล้ว โดยตรงกับคำของลาวว่า "ขวาง" หมายถึงสิ่งที่เป็นอุปสรรค เป็นสิ่งที่ไม่ควรทำ หากกระทำจะถูก "ขีด" ซึ่งจะเป็นไปทางไปสู่ความพินาศฉิบหาย และเพื่อปิดเป้าให้พ้นขีด หรือแก้ไขหนักให้เป็นเบา จึงมีการแก้ไขหรือ "ถอนขีด" ตามจารีตประเพณีของล้านนา ในอดีตวิถีชีวิตของคนล้านนาได้สัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องขีดเป็นอย่างมาก ความเชื่อเรื่องขีดเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของจารีตประเพณี คติคำสอน และสอดแทรกอยู่ในกฎหมายล้านนาโบราณ โดยใช้ขีดเป็นหลักสำหรับผู้ปกครองและราษฎรให้กระทำการที่เหมาะสม³⁸

ตัวอย่างของขีดหรือข้อห้ามที่เกี่ยวกับเมืองและองค์ประกอบของเมือง มีดังต่อไปนี้³⁹

"...เมืองกิติ วัตวาอารามกิติ บ้านสวนกิติ เสีนกิติ กันจักแบ่งเฮือนอยู่นั้น
อย่าหื้อชื่อสายน้ำมาต้อง ตัดสายกองใหญ่-หน้อยมาตำ ตัดสายตำพระเจ้า
และสายตำแม่ยักษ์มาตำ อย่าหื้อตัดตัดจักตั้งแบ่งเฮือนอยู่นั้น กิบัติและ บ่วุฒิ
ฉิบหายแล..."

- บ้านเมือง วัตวาอาราม บ้าน สวน หรือเรือนกิติ ถ้าจะปลูกสร้างเรือนอยู่นั้น อย่าได้สร้างให้ตรงกับแม่น้ำ หรือสร้างตรงกับถนนใหญ่-เล็ก หรือสร้างตรงกับสายตาพระประธานที่วัด หรือตรงกับสายตาศักดิ์ ไม่เช่นนั้นจะไม่ดีขีด

"...อันว่าเวียงตั้งดีแล้ว ปายลูนปือยย้ายออก บ่ดี บ้านก็สันเดียวกัน กันว่า
เมืองบ่ห่าง ก็เป็จาวเมือง บ่อันจักคลาดคลาดที่อยู่แล ดูการเจ้าตั้งหลายฝูงอัน
เป็นต้าวพญา อันว่าภัยอันจักเกิดแก่บ้านเมืองนั้น กันว่าเมิน 3 ปี จึงปรากฏแล
กันว่าแผ่นดิน 7-8 ปีจึงปรากฏแล..."

- เวียง หรือบ้านที่ตั้งไว้ดีแล้ว ต่อมาได้ย้ายออกไปตั้งในที่ใหม่ที่ไมดี ถ้าเมืองไม่ร้าง ภัยทั้งหลายก็จะเกิดกับชาวเมืองได้ บ้านก็เช่นเดียวกับ ภัยที่เกิดขึ้นกับเมืองนั้นจะปรากฏภายใน 3 ปี ถ้าเป็นบ้านนั้นจะเห็นผลใน 3 เดือน ถ้าเป็นเรื่องเกี่ยวกับแผ่นดิน 7-8 ปีจึงจะเห็นผล

³⁸ สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ขีด ข้อห้ามในล้านนา (เชียงใหม่ : 2544), หน้า 1.

³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1-11.

“...ปกครองย้ายมี 2 ประการ 1. เขตแดนบ้าน 2. เขตแดนเมือง...”

- ไม่ควรย้ายมี 2 ประการ คือ 1. ย้ายเขตแดนบ้าน 2. ย้ายเขตแดนของเมือง

“...เมืองใดก็ดี บ้านสวนใดก็ดี ตั้งแบ่งก่อเวียงไว้ดีแล้ว ป็อยควากเวียงหื้อกว้างเหลือกว่าเวียงเก่า ป็อยควากบ้านออกหื้อกว้างเหลือบ้านเก่า บ่อดีซิดนักละ...”

- เมืองใดก็ดี บ้านสวนใดก็ดี หากได้ก่อสร้างกำแพง และคูเวียงไว้ดีแล้ว ต่อมาจะขยับขยายบ้านและเมืองให้มีขนาดกว้างกว่าเดิม การกระทำเช่นนี้ ไม่ดี ซิดนักละ

“...สนามเดิมมีไว้กับเมืองนั้น ก็...ไปเดเสียหั้นแล...”

- อาคารว่าราชการที่มีคู่บ้านคูเมืองมาแต่เดิม ต่อมาไว้ไปหรือออกเสีย การกระทำเช่นนี้ไม่ดีซิด

“...แบ่งขัวหรือซื้อตัดปะตูบ้านปะตูเมืองบ่ดีซิดนักละ จักแบ่เจ้าเมือง บ่แบ่เจ้าเมืองก็แบ่เสนาอำมาตย์แลราชจะสั่งฐาน บ่อย่าจะแล...”

- สร้างสะพานตรงประตูบ้านประตูเมืองไม่ดี ซิดมากแล ถ้ากระทำไปจะให้เจ้าเมือง หรือเสนาอำมาตย์ หรือบ้านเมืองเกิดเภทภัย อันตรายขึ้นได้

2.4.5 สิ่งปลูกสร้างที่เป็นองค์ประกอบของเมืองตามคติความเชื่อของล้านนา

สุรพล ดำริห์กุล⁴⁰ ได้ทำการศึกษาเมืองในดินแดนล้านนาไทยจำนวน 9 เมือง ซึ่งได้แก่ เมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน เมืองลำพูน เมืองเขลางค์ (ลำปาง) เมืองพะเยา เมืองแพร่ เมืองน่าน และเมืองแม่ฮ่องสอน ได้พบว่าภายในตัวเวียงนอกจากเป็นที่อยู่อาศัยและที่ทำการของกษัตริย์ เจ้าเมือง เจ้านาย ตลอดจนขุนนางและไพร่พลเมืองบางส่วนแล้วยังปรากฏสิ่งปลูกสร้างสำคัญที่เป็นองค์ประกอบของเมืองอีกด้วย ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

1) สะดือเมือง หรือ สายสะดือเมือง ซึ่งหมายถึงบริเวณที่กำหนดว่าเป็นศูนย์กลางของเมือง และเป็นที่ตั้งของเสาสะดือเมือง ตำแหน่งที่เป็นสะดือเมืองนั้นมีทั้งเป็นสิ่งก่อสร้างที่มนุษย์สร้างขึ้นและสิ่งทีธรรมชาติถูกกำหนดให้เป็นสะดือเมือง

2) มิ่งเมือง คำว่า “มิ่งเมือง” หมายถึงสิ่งที่ตั้งามหรือความเป็นมงคลของเมือง ตำแหน่งของเสาเมืองอยู่ในตำแหน่งที่เป็นมงคลของเมืองที่อยู่บริเวณกลางเมือง ซึ่งน่าจะเป็นคติเดียวกับเรื่องของเสาหลักเมืองและเสาสะดือเมือง เพียงแต่มีการเรียกชื่อที่แตกต่างกันไปตามท้องถิ่นและตามช่วงเวลา

⁴⁰ สุรพล ดำริห์กุล, ชวงเมืองและวัดหัวชวง องค์ประกอบสำคัญของเมืองในดินแดนล้านนา, หน้า 129 - 153.

3) หลักเมือง หลักเมือง คือ เสาเอกของเมืองและเป็นชัยภูมิอันเป็นมงคลที่เหมาะสมสำหรับตั้งเสาหลักเมือง วัตถุประสงค์สำคัญของหลักเมืองที่สร้างขึ้น ก็เพื่อให้เป็นสัญลักษณ์ของเมืองที่สร้างว่ามีหลักอยู่ตรงนี้ ประชาชนราษฎรจะได้ยึดถือเอาเป็นแหล่งสร้างบ้านแปลงเมืองกันโดยแน่นหนา

4) พระมหาธาตุกลางเมือง การเน้นพระมหาธาตุเจดีย์ให้เป็นศูนย์กลางของนครนี้ได้แนวคิดและคติมาจากทางบ้านเมืองที่นับถือศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธมหายานเป็นหลัก ในเขตภาคเหนือตอนบนคติการสร้างพระมหาธาตุกลางเมืองนั้นมีหลักฐานชัดเจนปรากฏขึ้นครั้งแรกในสมัยทวารวดี และเป็นแบบแผนนิยมสืบทอดกันมาจนมาถึงสมัยล้านนา

5) ชวงเมือง คำว่า "ชวง" หมายถึง บริเวณลานหรือที่โล่ง คือเป็นบริเวณที่โล่งหรือเตียนราบ ไม่มีสิ่งใดตั้งหรือออกอยู่ ส่วนคำว่า "ชวงหลวง" หมายถึง สนามหลวงที่ที่โล่งกลางเมืองต่างๆ ในเขตล้านนา ใช้เป็นที่ประกอบพิธีกรรมหรือกิจกรรมที่มีคนร่วมเป็นจำนวนมาก โดยมีวัดหัวชวงตั้งอยู่ตรงหัวสนาม บางแห่งเรียกชวงหลวงว่า "ชวงเมือง"

ชวงเมืองเป็นสถานที่ที่ใช้เป็นที่ประกอบพระราชพิธีสำคัญที่ต้องการสถานที่กว้างและมีคนร่วมพิธีมาก ชวงเมืองมีบทบาทที่สำคัญกับเมืองและเกี่ยวข้องกับกรวางแผนผังเมืองเมืองในสมัยโบราณ ดังจะเห็นได้จากเมืองต่างๆ ในดินแดนล้านนาและในเขตรัฐชวา ประเทศพม่า ปรากฏมีชวงเมืองอยู่

6) เสือเมือง หรือ พระเสือบ้านเสือเมือง หรือ เซนบ้านเซนเมือง เปรียบเสมือนเทพยดาอารักษ์ที่คอยรักษาเมือง โดยมีต้นรุ้งใหญ่ "รุ้งไรคำ" หรือพญาไม้ประเภทไทร ที่ได้รับการยกขึ้นเป็น "ต้นเสือ" และเรียกขานว่า "ต้นเสือเมือง" โดยมีตำแหน่งที่ตั้งของ "ต้นเสือเมือง" อยู่ทาง "หัวเมือง" ที่เป็นทิศมงคลประจำเมือง

2.5 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.5.1 ธาดา สุทธิธรรม⁴¹ ได้ทำการศึกษาในเรื่องผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และได้ศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงทางผังเมืองและการใช้ที่ดินว่ามีสาเหตุและรูปแบบของการเปลี่ยนแปลงดังต่อไปนี้

⁴¹ ธาดา สุทธิธรรม, ผังเมืองในประเทศไทย: ผังชุมชนและการใช้ที่ดิน สายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, หน้า 324-329.

1) การเปลี่ยนแปลงการปกครองกับการเปลี่ยนแปลงทางผังเมือง

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงสนับสนุนให้มีการกระจายความเจริญก้าวหน้ามายังภูมิภาค ชุมชนต่างๆ ก็ประสบปัญหากับการเปลี่ยนแปลงทางผังเมืองและรูปแบบการใช้ที่ดินในรูปแบบใหม่ตามความก้าวหน้าของโลก

2) การพัฒนาทางเศรษฐกิจกับการเปลี่ยนแปลงทางผังเมือง

ภาคหลังยุคปฏิวัติอุตสาหกรรมที่เกิดขึ้นในภาคตะวันตก และได้ส่งผลมาในประเทศไทย ในช่วงกลางสมัยรัตนโกสินทร์ ทำให้เกิดการพัฒนาระบบตามแบบลัทธิทุนนิยม การใช้ที่ดินถูกนำมาใช้ประโยชน์ในการค้าที่ดิน การพัฒนาเชิงพาณิชย์ หรือการผลิตแบบอุตสาหกรรม เพื่อให้ได้เงินกลับมาเป็นค่าตอบแทน หรือที่เรียกว่า "การใช้ประโยชน์ที่ดินเชิงเศรษฐกิจ" และถือว่าเป็นแนวทางในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ โดยวิธีที่นำที่ดินมาใช้ประโยชน์เชิงเศรษฐกิจ วิธีหนึ่งก็คือ การสร้างสิ่งสาธารณูปโภคพื้นฐาน ได้แก่ ถนนและเส้นทางรถไฟเพื่อไปยังพื้นที่ต่างๆ ให้สามารถส่งผลผลิตมาขายยังศูนย์กลางพาณิชย์ในเมืองสำคัญและส่งต่อไปยังต่างประเทศได้ การบริการไฟฟ้า เพื่อให้โรงงานต่างๆ ได้สร้างผลผลิต และระบบชลประทานเพื่อให้ที่ดินก่อให้เกิดผลผลิตในปริมาณสูง

จากการพัฒนาประเทศแบบทุนนิยมนี้เอง ได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางผังเมืองและการใช้ที่ดินในชุมชนเมืองและเมืองต่างๆ ถนน เส้นทางรถไฟ สายไฟฟ้าแรงสูงและแรงต่ำ เขื่อน และคลองส่งน้ำ ได้เข้ามาเป็นองค์ประกอบในแผนผังชุมชน ชุมชนใหม่ได้มีการจัดตั้งขึ้น แต่ไม่ได้อยู่บนคติและแนวคิดดั้งเดิมในการเลือกตั้งถิ่นฐาน แต่เป็นการใกล้ถนนหนทางที่สะดวก มีการย้ายชุมชนจากสถานที่ดั้งเดิมมาติดถนนทางหลวง

3) การเปลี่ยนแปลงแนวคิดในการวางผังเมืองและการใช้ที่ดิน

การเปลี่ยนแปลงแนวความคิดในการผังเมืองและการใช้ที่ดินในปัจจุบันแตกต่างกับแนวความคิดในการวางผังเมืองในอดีต มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางผังเมืองและการใช้ที่ดินเป็นอย่างมาก แนวคิดในการวางผังเมืองในอดีตของสายอารยธรรมเขมร ต้องคำนึงถึงทางด้านจิตนิยม ในการสร้างมณฑลจักรวาลเพื่อปกป้องรักษาผู้คนในเมืองและภูมิที่ตั้งของเมือง ให้มีทำเลที่ตั้งชุมชนบนพื้นที่ราบอุดมสมบูรณ์ การวางผังเมืองจึงเป็นการประสานกันระหว่างจิตภาพกับภูมิศาสตร์กายภาพให้เป็นรูปแบบของเมือง ชุมชนโบราณสายอารยธรรมเขมร จึงเป็นชุมชนที่มีแบบแผนทางการผังเมืองเด่นชัด มีคติและแนวความคิดในการวางผังเมืองของตนเองที่มีความเชื่อทางศาสนาเป็นตัวกำหนด แต่ในปัจจุบันภายใต้การวางผังเมืองตามลัทธิทุนนิยม เป็นการสร้าง "เมืองผลิต" ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากการวางผังเมืองในโลกตะวันตก ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลง

ทางฝั่งเมืองการการใช้ที่ดินโดยไม่คำนึงถึงแผนผังเดิม มีการตัดถนนและสร้างคลองส่งน้ำตัดไป
ยังพื้นที่ชุมชนโบราณที่เดิมเคยมีระบบนิเวศในการดำรงชีวิตแบบพึ่งตนเอง

4) ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงกรรมสิทธิ์ที่ดิน

ในอดีต พระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ถือกรรมสิทธิ์ที่ดินทั้งปวง แต่สามารถพระราชทานแก่ผู้ใดก็ได้ และประชาชนสามารถถือครองที่ดินเพื่อทำประโยชน์และที่ดินที่ตนถือครองนั้นก็สามารขอขายได้ แนวปฏิบัติเรื่องการถือครองที่ดินและการใช้ประโยชน์ที่ดินนี้ เป็นแนวปฏิบัติที่ใช้ในทุกประเทศก่อนการเปลี่ยนแปลงจากลัทธิสมบูรณาญาสิทธิราชมาเป็นลัทธิประชาธิปไตย ซึ่งทำให้เกิดการออกกรรมสิทธิ์ที่ดินแก่เอกชนขึ้น

สำหรับในประเทศไทย ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีหลักฐานการออกหนังสือสำคัญแสดงการถือครองที่ดินเพื่อยืนยันการเข้าทำผลิตหรือทำประโยชน์บนที่ดิน ได้แก่ ใบเทียบย่ำตราจอง ตราแดง เป็นต้น เมื่อมีการออกโฉนดที่ดินให้ประชาชนมีกรรมสิทธิ์บนที่ดิน ตามพระราชบัญญัติออกโฉนดที่ดิน พ.ศ. 2479 ก็ก่อให้เกิดการค้า การบุกรุก และการแก่งกำไรที่ดิน

2.5.2 **สัญญา เอี่ยมชัย**⁴² ได้ทำการศึกษาศึกษาวิวัฒนาการของชุมชนเมืองลำปาง เพื่อกำหนดคุณค่าและเอกลักษณ์ รวมถึงศึกษาปัญหาและสาเหตุด้านต่างๆ ที่ส่งผลต่อคุณค่านั้น เพื่อวางแนวทางในการอนุรักษ์ให้สอดคล้องเหมาะสมกับสภาพเศรษฐกิจในยุคปัจจุบัน ผลการศึกษาพบว่า เมืองลำปางมีพัฒนาการตั้งถิ่นฐานมารวม 1,300 ปี บนที่ราบริมแม่น้ำวัง มีรูปแบบโครงสร้างทางกายภาพของเมืองที่บ่งบอกถึงคติความเชื่อตามคติจักรวาล ในปัจจุบัน พื้นที่ในเขตชุมชนเก่าเริ่มอึดตัวและมีการขยายชุมชนใหม่กระจายตัวออกไปจากศูนย์กลางเดิม แต่ก็ยังคงใช้เมืองเก่าควบคู่ไปกับเมืองใหม่ที่พัฒนาขึ้นมาเพื่อรองรับสภาพเศรษฐกิจและสังคมในปัจจุบัน ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้องค์ประกอบเมืองที่มีคุณค่าของชุมชนเริ่มเสื่อมสูญ มีการก่อสร้างอาคารขึ้นมาบดบังอาคาร โบราณสถานที่มีคุณค่าของเมือง ความต้องการที่ดินภายในเมืองที่เริ่มมากขึ้นก่อให้เกิดการรุกล้ำที่ดินโบราณสถานมีการถมคูเมืองเพื่อขยายแนวเขตที่ดิน มีชุมชนแออัดเกิดขึ้นในพื้นที่ที่มีคุณค่าทางโบราณคดี เกิดความไม่ชัดเจนในเอกลักษณ์และมรดกทางวัฒนธรรมของเมืองลำปาง โดยแนวทางในการอนุรักษ์นั้นผู้วิจัยกำหนดพื้นที่ออกเป็น 2 โซน คือพื้นที่อนุรักษ์และพื้นที่รองรับการพัฒนาและขยายตัวของชุมชน และมีมาตรการรองรับทั้งทางกฎหมายและแผนพัฒนาเพื่อให้ชุมชนเมืองลำปางสามารถเติบโตได้ตามกระบวนการพัฒนาต่างๆ โดยที่ชุมชนยังสามารถรักษาไว้ได้ซึ่งคุณค่าและเอกลักษณ์ของเมือง

⁴² สัญญา เอี่ยมชัย, "การศึกษาเพื่อเสนอแนวทางอนุรักษ์ชุมชนเมืองลำปาง" (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539)

2.5.3 ยุทธนา พยุยงค์⁴³ ได้ทำการศึกษาสภาพทั่วไป ปัญหา โอกาส ศักยภาพของเมืองประวัติศาสตร์เชียงใหม่ เพื่อเสนอแนวทางในการพัฒนาเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า สิ่งที่ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและองค์ประกอบทางกายภาพของเมืองเชียงใหม่มีสาเหตุมาจากปัจจัยหลัก 2 ประการคือ ปัจจัยทางธรรมชาติและปัจจัยที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์ โดยปัจจัยอย่างหลังเป็นสาเหตุที่สำคัญที่สุดที่ทำให้เกิดผลกระทบต่อเมืองเชียงใหม่ การเปลี่ยนแปลงเมืองจากการพัฒนาการท่องเที่ยว การค้าชายแดนได้ทำให้ ในปัจจุบันสภาพองค์ประกอบทางกายภาพต่างๆ ของเมืองเชียงใหม่อยู่ในสภาพทรุดโทรมอย่างมาก อาทิ บริเวณแนวกำแพงเมืองทั้งสามด้าน ซึ่งถือว่าเป็นตัวกำหนดขอบเขต และใช้เป็นแนวป้องกันศัตรูผู้รุกรานเมืองในอดีต ที่มีต้นไม้ และวัชพืชกระจายปกคลุมทั่วพื้นที่ บริเวณคูเมืองและแนวร่องน้ำโบราณก็อยู่ในสภาพตื้นเขิน รวมไปถึงการก่อสร้างอาคารสิ่งปลูกสร้างต่างๆ รุกล้ำพื้นที่โบราณสถาน ทำให้ทำลายเอกลักษณ์และคุณค่าของเมืองโบราณ

2.5.4 ฤทัยทิพย์ อุดลภิตติชัย⁴⁴ ได้ทำการศึกษาสภาพแวดล้อมบริเวณแนวคูเมืองเชียงใหม่และพื้นที่เกี่ยวเนื่อง พบว่า บริเวณตัวเมืองเก่าของจังหวัดเชียงใหม่เป็นจุดเริ่มต้นของการตั้งถิ่นฐานของเมือง จึงประกอบไปด้วยอาคารและสิ่งก่อสร้างที่ทรงคุณค่าทางประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมเป็นจำนวนมาก แต่ในปัจจุบันความเจริญของเมืองได้ส่งผลกระทบต่อสิ่งทรงคุณค่าเหล่านี้ ร่องรอยคูเมืองเดิมได้ถูกถมเป็นลานพื้นแข็งทำให้ขาดความสัมพันธ์กับโครงสร้างหลักอื่นๆ ของเมืองที่ยังคงเหลืออยู่ ซากกำแพงเมืองหลายแห่งถูกทำลายโดยการขยายถนนและทางเดินเท้า และถูกใช้เป็นเพียงชายของและที่จอดรถโดยสารประจำทาง ภายในตัวเมืองมีการเพิ่มองค์ประกอบ ที่ไม่กลมกลืนกับพื้นที่เดิมลงไป ทำให้เกิดการบดบังทำลายทัศนียภาพและคุณค่าของเอกลักษณ์ของเมือง ฤทัยทิพย์ได้เสนอมาตรการเพื่อแก้ไขปรับปรุงว่าควรมีการออกแบบอาคาร สิ่งก่อสร้างในพื้นที่บริเวณคูเมือง ตลอดจนองค์ประกอบอื่นๆ เช่นป้ายถนน ป้ายโฆษณา ถังขยะ ตู้ไปรษณีย์ ให้มีลักษณะที่เหมาะสมกับพื้นที่อนุรักษ์ เพื่อส่งเสริมเอกลักษณ์ของเมืองเชียงใหม่

2.6 สรุปแนวความคิดที่ได้จากการทบทวนวรรณกรรม

⁴³ ยุทธนา พยุยงค์, "การอนุรักษ์และพัฒนาเมืองประวัติศาสตร์เชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่" (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญาโทบริหารศึกษาด้านการวางแผนภาคและเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546)

⁴⁴ ฤทัยทิพย์ อุดลภิตติชัย, "การศึกษาสภาพแวดล้อมบริเวณแนวคูเมืองเชียงใหม่และพื้นที่เกี่ยวเนื่อง" (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญาโทบริหารศึกษาด้านการวางแผนภาคและเมือง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535)

ตารางที่ 2.2 สรุปแนวความคิดที่ได้จากการทบทวนวรรณกรรม

แนวความคิด	Willbert E. Moore	สมศักดิ์ ศรีสันติสุข	Doxiadis, C.A	จักรชัย พงศ์ประยูร	ธิดา สาระยา	Gideon Sjoberg	Trewartha	ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม	สรุปแนวความคิด	
การเปลี่ยนแปลง	<p>- การที่สิ่งใดสิ่งหนึ่ง เปลี่ยนสภาพจากที่เคยเป็นอยู่มาเป็นสภาพใหม่ โดยมีองค์ประกอบของเวลาเป็นตัวกำหนด</p> <p>- สังคมทุกสังคมย่อมมีการเปลี่ยนแปลง แต่ก็ไม่มีการที่ทุกสังคมจะเกิดการเปลี่ยนแปลงได้เหมือนกันทุกอย่าง เนื่องจากความไม่เหมือนกันในตัวบุคคลที่เกี่ยวข้อง</p>	<p>ธรรมชาติของการเปลี่ยนแปลง แบ่งออกได้เป็น</p> <p>1) แบบวิวัฒนาการ เป็นการเปลี่ยนแปลงแบบช้าๆ ตามธรรมชาติ</p> <p>2) แบบพัฒนาการ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่วางแผนให้มีการเกิดขึ้น ทำให้เกิดสิ่งใหม่ที่ดีกว่าเดิม</p> <p>3) แบบปฏิวัติ เป็นการเปลี่ยนแปลงแบบฉับพลันจากสังคมหนึ่งไปยังสังคมทันที</p>	<p>- การตั้งถิ่นฐานของเมืองเป็นระบบที่ไม่หยุดนิ่งและมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา</p> <p>ปัจจัยทางด้านช่วงเวลาจึงถือว่าเป็นขอบเขตพื้นฐานของการศึกษาเรื่องการจัดตั้งถิ่นฐาน โดยใช้ศึกษาในรูปแบบของวิวัฒนาการตั้งแต่อดีต จนถึงปัจจุบัน</p>							<p>- การเปลี่ยนแปลงคือการที่สิ่งใดสิ่งหนึ่งเปลี่ยนสภาพจากที่เคยเป็นอยู่ มาเป็นสภาพใหม่ โดยมีองค์ประกอบของเวลาเป็นตัวกำหนด</p> <p>- การศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงจึงใช้ปัจจัยด้านเวลาเป็นปัจจัยหลัก โดยทำการศึกษากการเปลี่ยนแปลงตามวิวัฒนาการของเมือง</p>
องค์ประกอบของเมือง			<p>ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบทั้ง 5 ประการ คือ 1) ธรรมชาติ 2) คน 3) สังคม 4) สิ่งปลูกสร้าง 5) โครงข่าย</p>	<p>- เมืองต้องประกอบด้วยอาณาเขต ดินแดนและมีจุดเริ่มต้นของเมือง รวมทั้งมีองค์ประกอบย่อยๆ ได้แก่ กิจกรรม การใช้ดิน สถาปัตยกรรมต่างๆ ร่วมประกอบกันเป็นเมืองขึ้นมา</p>	<p>- แหล่งของชุมชนที่มีพื้นที่ขอบเขตกำหนดไว้แน่นอน และมีโครงสร้างทางกายภาพที่สะท้อนให้เห็นขนาดของกลุ่มชนที่มีจำนวนและความซับซ้อนมากกว่าชุมชนหมู่บ้าน</p>				<p>- การตั้งถิ่นฐานของเมืองนั้นเป็นระบบที่ประกอบไปด้วยความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบหลักทั้ง 5 อันได้แก่ ธรรมชาติ คน สังคม สิ่งปลูกสร้างและโครงข่าย โดยองค์ประกอบในส่วนที่เป็นกายภาพของเมืองอันได้แก่ สิ่งปลูกสร้างและโครงข่าย สามารถแบ่งออกได้เป็น</p> <p>1) รูปแบบ รูปร่างของเมือง</p> <p>2) รูปแบบการใช้ประโยชน์ที่ดิน</p> <p>3) รูปแบบการคมนาคม</p> <p>4) สิ่งปลูกสร้างภายในเมือง</p>	
ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง			<p>- เศรษฐกิจ</p> <p>- สังคม</p> <p>- การเมือง-การปกครอง</p> <p>- เทคโนโลยี และวัฒนธรรม</p>	<p>- ระบบเศรษฐกิจสังคม</p> <p>- การถือครองที่ดิน</p> <p>- การขนส่ง</p> <p>- นโยบายของรัฐ</p>		<p>- ท่าเลที่ตั้ง</p> <p>- สภาพแวดล้อม</p>	<p>- สภาพภูมิศาสตร์</p> <p>- เศรษฐกิจ</p> <p>- วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี คติความเชื่อ</p>	<p>- สภาพธรรมชาติ</p> <p>- เศรษฐกิจ</p> <p>- สังคมและวัฒนธรรม</p>	<p>- ปัจจัยที่เข้ามามีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงของเมืองนั้นอาจเกิดขึ้นจากปัจจัยเพียงตัวเดียวหรือหลายๆ ปัจจัยพร้อมกันได้ โดยปัจจัยหลักๆ ที่มีอิทธิพลได้แก่ ปัจจัยด้านกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม การเมือง-การปกครอง และเทคโนโลยี</p>	

จากการทบทวนแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยข้างต้นทำให้เห็นว่า การตั้งถิ่นฐาน ก่อให้เกิดการพัฒนากลายเป็นเมืองขึ้นมา ซึ่งจากแนวคิดของ Doxiadis ทำให้ทราบว่า องค์ประกอบของเมืองนั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้น ระหว่าง ธรรมชาติ (nature) คน (man) สังคม (Society) สิ่งปลูกสร้าง (Shell) และ โครงข่าย (Network) ซึ่งโครงสร้างและ องค์ประกอบทางกายภาพนั้นก็เป็นส่วนหนึ่งของระบบนี้ด้วยเช่นกัน

งานวิจัยชิ้นนี้จึงใช้แนวคิดของ Doxiadis มาเป็นแนวทางในการศึกษา โดยเน้นการมอง โครงสร้างและองค์ประกอบทางกายภาพของเมือง (สิ่งปลูกสร้าง และโครงข่าย) ร่วมกันกับสภาพ ทางธรรมชาติ และสภาพทางสังคม (คนและสังคม) ของเมืองในยุคต่างๆ

โดยระบบดังกล่าวนั้นเป็นพลวัต คือมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา บนพื้นฐานของ ปัจจัยทางด้านกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม การเมือง-การปกครอง และเทคโนโลยี การศึกษาถึง การเปลี่ยนแปลงของเมืองจึงเป็นการศึกษาโดยใช้แบ่งช่วงเวลาตามวิวัฒนาการของเมืองในแต่ละ ยุคสมัย